

UNIVERSITEIT ANTWERPEN
FACULTEIT ONTWERPWETENSCHAPPEN
OPLEIDING INTERIEURARCHITECTUUR
Masterproef ter verkrijging van de graad van
Master in de interieurarchitectuur

—
Sarah Beenaerts
Promotor: Eva Storgaard
Co promotor: Paul Van Beek
—

Academiejaar 2013–2014

Collectief wonen in Vlaanderen

*Kenmerken, knelpunten en
toekomstperspectieven*

Sarah Beenaerts

Collectief wonen in Vlaanderen

*Kenmerken, knelpunten en
toekomstperspectieven*

INLEIDING

Tijdens de Bacheloropleiding Interieurarchitectuur aan de Universiteit Antwerpen maakte ik via de cursus “Mens en Habitat” kennis met het thema “collectieve woonvormen”. De vernieuwende aspecten, maatschappelijke relevantie en creatieve mogelijkheden binnen deze woningbouwvorm zijn mij sindsdien blijven interesseren en intrigeren. Het was vrij snel duidelijk dat dit het onderwerp van mijn masterthesis zou worden.

Binnen het huidige discours over mogelijke oplossingen voor diverse, acute woonproblematieken in Vlaanderen worden collectieve woonvormen vaak naar voren geschoven. Het is daarom volgens mij ook uiterst zinvol en relevant om binnen de discipline interieurarchitectuur dieper in te gaan op bepaalde aspecten van deze -voor velen onder ons nog onconventionele- woonvormen. De interieurarchitecten van de toekomst moeten kennis opdoen over en inzicht krijgen in de specifieke kenmerken van gemeenschappelijk wonen. Het is belangrijk dat alle betrokken deskundigen een visie vormen rond het thema. De toenemende bevolking, veranderende gezinsstructuren en de afnemende hoeveelheid vrije ruimte dwingen onze generatie en meer specifiek ons vakgebied om creatiever om te springen met wonen en ontwerpen. De vaste waarden en tradities die lange tijd golden als excuus voor de zogenaamde “baksteen in de maag” van alle Belgen komen al lange tijd niet meer overeen met de noden van de acute maatschappelijke woonproblematiek. Integendeel, wij moeten het traditionele woonmodel herdefiniëren en nieuwe, duurzamere woonmodellen ontwikkelen. Bij het schrijven van deze thesis wil ik daarom niet alleen stilstaan bij de problemen van de huidige situatie, maar ook een aantal mogelijke aandachtspunten naar de oppervlakte brengen die we in de toekomst op een constructieve manier moeten integreren in ontwerpen voor collectieve projecten.

Omdat het concept van collectief wonen voor veel Vlamingen nog een relatief onbekend gegeven is en omdat het door stereotype vooroordelen nog altijd snel wordt genegeerd als mogelijke woonvorm, moet mijn masterthesis een zo uitgebreid en genuanceerd mogelijke introductie bieden. Ook wil ik onderzoeken waarom de collectieve woonvormen niet zo goed matchen met de Vlaamse woon- en bouwcultuur. Dit zal ik doen door een analyse van de typische kenmerken en de cultureel-historische achtergronden in de Vlaamse wooncultuur te koppelen aan een empirisch onderzoek, uitgewerkt via verscheidene, al dan niet Vlaamse woningbouwinitiatieven. Hierbij zijn niet alleen de ‘facts and figures’ van collectieve woningbouw en de Vlaamse wooncultuur belangrijk. Ook een analyse van de respectievelijke problemen of zwakten kan in deze thesis niet ontbreken.

PROBLEEMSTELLING

Er is al veel, uiteenlopende literatuur over collectief wonen verschenen. Deze geeft vooral een overzicht van de verschillende vormen van collectief wonen en focust vaak op de Deense wortels van dit woonconcept.¹ Ook in het huidige architecturale en stedenbouwkundige discours rond de Vlaamse woningbouwproblematiek en via de meer populaire media zoals kranten, televisie en Facebook, neemt de interesse en aandacht voor dit onderwerp toe. Ik wens met deze thesis de kennis en problematieken van collectief wonen in Vlaanderen in grote lijnen te bundelen en verder aan te vullen met mijn eigen visie, gebaseerd op diverse conclusies die uit het onderzoek zullen voortvloeien. Ingesloten in dit opzet zit tegelijkertijd ook de onderliggende onderzoeksvraag, namelijk: *Wat is de eigenheid van collectief wonen in Vlaanderen?* De thesis heeft hierbij twee doelstellingen. Enerzijds wil ik een zo uitgebreide en accuraat mogelijke achtergrondschets bieden van het thema om vooroordelen en misverstanden bij het grote publiek te verhelpen. Anderzijds wil ik onderzoeken hoe collectief wonen een antwoord kan bieden op de huidige huisvestingsproblematiek in Vlaanderen.

Uit de voorkennis opgedaan tijdens de Bacheloropleiding Interieurarchitectuur verwacht ik dat het een zeer moeilijke opgave wordt om collectieve woonvormen in hun pure vorm, zoals vaak succesvol toegepast in bijvoorbeeld Denemarken, te introduceren in de Vlaamse wooncultuur. De steeds toenemende individualisering, de traditionele eigendomsstructuren en de grote behoefte aan privacy die zo typisch zijn in de Vlaamse samenleving staan, zo zou men in eerste instantie in ieder geval denken, haaks op het concept van collectief wonen.

¹ Zie bijvoorbeeld : Jorn Orum-Nielsen, *Dwelling, at home in community on earth.* (Kopenhagen: The Danish Architectural Press, 1966)
Erik Nygaard, “Kleine stapjes naar een betere wereld,” *OASE* 61 (2003): 96-109.
Tom Avermaete en Eva Storgaard, “De Fællesgård,” *DASH (Delft Architectural Studies on Housing): Het woonerf leeft* (2010): 48-59.

1 – PROBLEMATIEK INDIVIDUEEL WONEN

1.1 – DE VLAAMSE WOONCULTUUR

1.1.1 – Historische oorzaken

De eerste verklaringen voor de typische kenmerken van het huidige Vlaamse woonlandschap zijn terug te vinden in het industriële verleden van ons land. Het begin van de Industriële Revolutie, omstreeks 1750 in Engeland en vanaf 1798 in België, luidde een heel nieuw tijdperk in voor de Vlaamse arbeidersgezinnen. Waar men vroeger zelfvoorzienend was en op het eigen akkerland werkte, ging men massaal in loondienst werken in grote, nieuwe fabrieken. De belangrijkste bloeiende industrieën in België waren de textielnijverheid met wol uit Verviers en katoen en vlas uit Gent, de ijzer- en steenkoolfabrieken in Wallonië en de glasproductie in onder andere Luik. Het logische gevolg van de grote arbeidersaantallen in de fabrieken was uiteraard dat deze zich gingen vestigen in de buurt van fabrieken, die meestal in een stedelijke context gelegen waren. Het boerderijtje op het platteland werd verlaten voor een rijtjeswoning in de buurt van de fabriek. Al snel ontstonden nieuwe arbeidersbuurten rond de belangrijkste nijverheden zoals in Gent of Luik. Deze exponentiële verstedelijking bracht nieuwe problemen met zich mee. Door de snelle en goedkope bouwprocessen leefden de arbeiders vaak in mensonwaardige omstandigheden in veel te kleine kamers zonder daglicht, stromend water of sanitair. Dit leidde tot epidemieën, sociale onrust en zelfs criminaliteit.

Om de negatieve gevolgen van deze urbanisatie tegen te gaan, werd geïnvesteerd in een uitgebreid wegen- en spoorwegennetwerk om zo alle uithoeken van het land te ontsluiten en arbeiders toe te laten op het platteland te wonen en in de steden te werken. Op deze manier ontstond het dichtste spoorwegennet van Europa met zelfs stations en halteplaatsen in de kleinste dorpjes.

De investeringen in nieuwe infrastructuur beperkten zich niet tot nationale wegen of spoorwegen, maar er werden ook tramlijnen, buurtspoorwegen en provinciale banen aangelegd. Een andere ingreep van de overheid om de leefomstandigheden van arbeiders te verbeteren was het stemmen van de eerste huisvestingswet, de “Loi sur les habitations ouvrières”, in 1889. Deze focuste op het verwerven van individuele eigendom van woningen voor arbeiders. Idealiter waren deze arbeiderswoningen gelegen op het platteland. Er werden tal van initiatieven opgericht om deze aanpak, vooral vanuit de overheid, te stimuleren: van fiscale kortingen, over goedkope leningen tot rentesubsidies voor brede doelgroepen en vooral ook voor nieuwbouw.²

Vanaf de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog werd de wooncultuur een vooraanstaande kwestie. Architecten, politici en vooral ook het maatschappelijke middenveld, dat onder andere bestond uit zowel christelijke als sociale organisaties, discussieerden er druk over. Uiteraard met als doel de leefomgeving van de burgers, vooral van de gewone man in de straat, te kunnen veranderen.³ In verschillende tentoonstellingen, onder andere georganiseerd door de *Katholieke Arbeidersvrouwen Vereniging*, kortweg *KAV*, werd gestreefd naar een rationeler en efficiënter gebruik van de woning, met veel aandacht voor functionaliteit. Dit ideaalbeeld werd voorgesteld aan de hand van ingerichte kamers.

De belangrijkste boodschap die de *KAV* haar leden wilde meegeven was om hun woonomgeving niet te willen zien als een imitatie van de chiquere burgerwoningen. Zo werd onder andere het stereotype concept van de ‘voorste kamer’ als ontvangst- of representatieruimte zwaar onder vuur genomen. Ondanks de goede bedoelingen van de *KAV*, werden hun adviezen en voorgestelde woontypes nooit klakkeloos overgenomen door de arbeidersvrouwen.⁴ Deze kloof die ontstond tussen de voorstelling van de ideale woonplek door architecten, politici en vooraanstaande organisaties als de *KAV* enerzijds en de werkelijke woondroom van de arbeiders anderzijds, werd na verloop van tijd opgevuld door het gedachtegoed van het maatschappelijke middenveld. De verschillende zogenaamde zuilen binnen dit middenveld gingen elk hun eigen visie op wonen en woningen verspreiden onder hun aanhangers.⁵ De mogelijkheid tot identificatie met de eigen omgeving is een goede verklaring voor het succes van deze benadering. De organisaties uit het maatschappelijke middenveld waren immers nooit zo populair als tijdens de euforische hoogdagen van het interbellum. De functie van contactpersoon tussen de arbeidersgezinnen enerzijds en de beleidsvoerders, onder andere architecten en politici, anderzijds maakte van deze organisaties een onmisbare factor in de woonevoluties.⁶

² Pascal De Decker, “Het gewapend beton van het ‘wilde wonen’ in Vlaanderen,” *Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening (S+RO)* 4 (2005): 23.

³ Sofie De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis*. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010), 15.

⁴ *ibidem*, 13-14.

⁵ Staf Hellemans, *Strijd om de moderniteit* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1990), 50.

⁶ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 16-17.

Toch bleef het ideaalbeeld van modern en comfortabel wonen grotendeels voorbehouden voor een kleine groep, vooraanstaande stedelijke burgers. Ook al ontstond het grootste deel van de moderne huishoudtechnologieën al in de 19e eeuw, het duurde nog tot na de Eerste Wereldoorlog alvorens deze op grote schaal geproduceerd en geconsumeerd konden worden. Elektrische verlichting, centrale verwarming, stromend water en allerlei nieuwe huishoudtoestellen zoals koelkasten waren in de jaren tussen de twee oorlogen eerder uitzondering dan regel in de kleine arbeiderswoningen.⁷ Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het trage herstel van de Belgische economie na de Eerste Wereldoorlog. De zogenaamde 'roaring twenties' -met zijn populaire spektakelcultuur en bijhorende dancings, cinema's en warenhuizen- kwamen in België bovendien veel later op gang dan in de Verenigde Staten.⁸

Het gevolg van de moeizame verspreiding van de nieuwe woontheorieën was dat de levensomstandigheden van de arbeidersklassen tijdens het interbellum vaak als schrijnend waren.⁹ Volgens een enquête van de *KAV* in 1928 waren de woningen niet alleen te klein maar bovendien ook onhygiënisch door onder andere slecht onderhoud. Uit de ondervraging bleek dat 80 procent van de arbeiders slechts beschikte over één slaapkamer voor 5 tot 11 personen en dat een kwart van de woningen niet kon worden verlucht. Bovendien werd 69 procent omschreven als vochtig, was 69 procent niet aangesloten op de riolering en had 7 procent van alle woningen geen enkele sanitaire voorziening.¹⁰ Bovenop de erbarmelijke staat van de bestaande huisvesting voor arbeiders, kwam nog het grote woningtekort dat de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog met zich meebrachten.

België beleefde de ergste woningnood in de relatief jonge geschiedenis rond 1930, het moment waarop ook de internationale economische crisis de kop opstak.¹¹ Hoewel deze laatste aanvankelijk niet veel invloed bleek te hebben op de bouwnijverheid werden vanaf de bankencrisis in 1934 steeds minder leningen toegekend. Samen met de stijgende bouwkosten, toenemende oorlogsdreiging en de afnemende demografische groei ging het hierdoor met de woningbouw in België opnieuw bergaf.¹² Dit beïnvloedde op zijn beurt uiteraard de stijging van de werkloosheid en de armoede en onrechtstreeks dus ook de levensstandaard en koopkracht van de bevolking.¹³

⁷ Karina Van Herck en Tom Avermaete, "Wonen in welvaart in de jaren vijftig en zestig," in *Wonen in Welvaart*, geëdit door Karina Van Herck (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006), 54.

⁸ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 20-21.

⁹ ibidem, 23

¹⁰ Katholieke Arbeidersvrouwen, *Werkelijke woonsituaties. Een onderzoek naar aanleiding van het Vijfde Algemeen Congres der Christelijke Sociale Vrouwenwerken*. (z.pl.: uitgever onbekend, 1928), 114-119

¹¹ Ronny Gobyn, "De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de Eerste Wereldoorlog," in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, geëdit door Marcel Smets et al. (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 169-187.

¹² De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 24-25

¹³ Guy Vantemsche, *De werkloosheid in België 1929-1940*. (Berchem: Epo, 1989), 41. Ibid., 44.

In de jaren die voorafgingen aan de Tweede Wereldoorlog werd de situatie er uiteraard niet beter op. De overheden hadden op dat moment andere prioriteiten en vooral ook andere uitgaveposten dan de redding van de bouw- en woonsector. Tijdens de oorlog was er vanzelfsprekend al helemaal geen plaats voor het opstellen van een nieuwe huisvestingspolitiek, integendeel. Het behoud en de bescherming van het bestaande patrimonium kreeg prioriteit. De verwoestingen die de oorlog met zich meebracht, ook al was de situatie in België nog minder ernstig dan in andere getroffen landen, dreven de woningnood nog verder op. De sterke bevolkingsgroei in de naoorlogse periode zette nog meer druk op de reeds problematische toestand. De ernst van de situatie werd vrij snel en accuraat ingeschat door de Belgische politici, maar het duurde toch lang voor de wederopbouw in de woningsector effectief op gang kwam.¹⁴ Er zijn verschillende verklaringen voor de trage ontwikkeling van de wederopbouw. De eerste is het grote verschil in prijs voor bouwmaterialen in de verschillende delen van het land. Bovendien is er ook een algemene prijsstijging voor grondstoffen tegenover de vooroorlogse periode. Daarnaast werd ook een ander essentiële onderdeel van het bouwproces, namelijk de manuele arbeid, duurder door een tekort aan mankracht. De dalende rentabiliteit van woningen en het ontbreken van een actueel juridisch kader voor de wederopbouw vormen ten slotte de laatste redenen.¹⁵

Hoewel het eerste initiatief in de goede richting er al kwam met de oprichting van het *Nationaal Instituut voor Woning en Huisvesting (NIWHUIS)* in 1945, duurde het nog tot 1948 tot er een nieuw woonbeleid op poten werd gezet. De reden hiervoor is de grote politieke onenigheid tussen de belangrijkste partijen uit die tijd, namelijk de *Christelijke Volkspartij (CVP)* en de *Belgische Socialistische Partij (BSP)*. Het grote hekelpunt binnen de nieuwe strategie was de rol die de overheid zou vervullen. De aanhangers van de *CVP* wilden enkel financiële stimulansen geven en woningen zoveel mogelijk tot individueel eigendom maken, terwijl de *BSP* voorstander was van een meer actieve rol voor de overheid. Ook over de gebieden en woonvormen waarop dit nieuwe beleid moest focussen, was grote onenigheid. De Katholieken wilden vooral investeren in eengezinswoningen op afzonderlijke percelen op het platteland, terwijl de Socialisten voorrang wilden verlenen aan de huisvestingsproblematiek in de stedelijke context en investeerden in collectieve woonconcepten en huurwoningen.¹⁶

Een compromis tussen deze tegenstrijdige meningen werd gevonden in 2 subsidiewetten voor de woningbouw, namelijk de *Wet De Taeye* en de *Wet Brunfaut*, respectievelijk gestemd in mei 1948 en april 1949. Vooral de eerste wet, genoemd naar *CVP*-minister *Alfred De Taeye*, heeft veel invloed gehad op de ontwikkeling van de Vlaamse woon- en bouwcultuur.

¹⁴ Fredie Floré, *Lessen in goed wonen*. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010), 22.

¹⁵ L. Goossens, "Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van wonen" (doctoraal proefschrift, KU Leuven, 1982).

¹⁶ Floré, *Lessen in goed wonen*, 22-23.

1. ALFRED ALOÏS DE TAEYE (KORTRIJK, 21 JUNI 1905 - LEUVEN, 11 APRIL 1958) WAS VAN 1950 TOT 1954 MINISTER VAN VOLKSGEZONDHEID VOOR CVP.

Naast de voordelen die het bouwen van een eigen woning inhield voor de bewoners, had deze aanpak ook een verborgen politieke agenda. Door in het parlement te pleiten voor eigendomsbezit bij alle bevolkingsgroepen ontstonden meer bouwplaatsen en dus een groeiende werkgelegenheid. Deze laatste zorgde op haar beurt weer voor een stijging van de koopkracht en bijgevolg van de algemene welvaart. De bouwactiviteit kon dus worden gezien als één van de motoren van economische heropleving.

De *Wet de Taeye* steunde op verschillende maatregelen om gezinnen uit alle lagen van de bevolking hun eigen woning te laten financieren. Het eerste en belangrijkste onderdeel werd gevormd door de bouwpremies die werden uitgereikt aan iedereen die een eigen huis wilde bouwen voor zijn gezin. Het basisbedrag voor de premie werd in 1948 vastgesteld op 24.200 Belgische Frank, ongeveer 600 euro. Afhankelijk van verschillende factoren, kon dit bedrag nog aanzienlijk worden verhoogd. Ten eerste hing de grootte van de premie af van de grootte van de gemeente waar men wilde bouwen. Hier toe werden alle gemeentes onderverdeeld in 4 categorieën en verhoogde de premie telkens met 4.400 BEF of 110 euro per categorie. De categorie met de laagste premie bevatte kleine gemeentes of dorpen. De volgende 2 categorieën, de middelgrote en de grote gemeentes hadden respectievelijk 5.000 tot 30.000 of meer dan 30.000 inwoners. De laatste categorie bevatte grote agglomeraties, destijds Antwerpen, Brussel, Luik of Gent.

Via deze regeling was het bedrag van de premie in overeenstemming met de kostprijs van de bouwgrond, die uiteraard ook het duurst was in de laatste categorie. Ook de gezinsgrootte was bepalend voor het bedrag van de premie. Per kind werd nog eens verhoogd met 4.400 BEF of 110 euro. Ter illustratie: in 1948 had een gezin met 2 kinderen dat wilde bouwen in een middelgrote gemeente recht op een premie van 33.000 BEF of 820 euro. Deze steeg na verloop van tijd natuurlijk in overeenstemming met de inflatie.¹⁷ Bovengenoemde premie stond in voor ongeveer 10 procent van de totale kostprijs, het resterende bedrag moest worden opgehoest door de bouwheer.

Hier sluit het tweede luik van de *De Taeye-wet* naadloos op aan. Waar gezinnen normaal slechts 60 à 70 procent van het aankoopbedrag van een woning konden lenen bij de bank en dus geacht werden over een hele hoop eigen middelen te beschikken, werd dit nu opgetrokken tot de volle 100 procent. Via een staatswaarborg die werd ingebouwd in de wet stond de overheid garant voor dat gedeelte van de terugbetaling dat het oorspronkelijk geleende aandeel van ruim 60 procent overschreed. Door deze waarborg moesten bouwheren dus enkel nog voorzien in eigen middelen voor de aankoop van de bouwgrond en de administratieve onkosten.¹⁸

¹⁷ Katrien Theunis, "De Wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat," in *Wonen in Welvaart*, geëdit door Karina Van Herck (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006), 68.

¹⁸ *ibidem*, 70.

De belangrijkste kritiek op de aanpak van *De Taeye* en zijn aanhangers was dat ze 'gratis' woningen uitdeelden en dit niet enkel aan de minder welgestelde gezinnen die er nood aan hadden. Een eerste maatregel om enkel bij te dragen aan de bouw van bescheiden woningen en niet van villa's was de doelgroep te definiëren via 4 voorwaarden waaraan moest worden voldaan. Zo mocht de bouwheer niet beschikken over een ander onroerend goed en moest hij zelf minstens 10 jaar in het nieuwe huis wonen. Ook waren de oppervlakte van de bouwgrond en de effectief bewoonbare oppervlakte van de woning gebonden aan bepaalde maximumgrenzen, afhankelijk van de grootte van het gezin.¹⁹ Als extra maatregel om misbruik door families die zelf genoeg kapitaal bezaten voor de bouw van een woning uit te sluiten, werd in 1960 een inkomensgrens toegevoegd aan de voorwaarden voor het verkrijgen van de premies. Om ervoor te zorgen dat de nieuwe woningen voldeden aan de moderne eisen voor een gezonde leefomgeving, werden ook minimale oppervlaktes opgelegd en voorzag de wet allerlei vereisten voor het comfort, de uitrusting en de indeling van de woningen.²⁰

De tweede belangrijke wet in het nieuwe woonbeleid, aangevoerd door *Fernand Brunfaut*, volksvertegenwoordiger voor de socialisten en architect, werd amper een jaar later ingevoerd. De wet Brunfaut moest een kwalitatieve aanvulling bieden op de premies en goedkope leningen van *De Taeye*, die vooral een oplossing waren voor het kwantitatieve woningtekort. Om een meer planmatig woonbeleid te realiseren moest de overheid volgens *Brunfaut* meer invloed krijgen. Dit werd mogelijk gemaakt via de oprichting van verschillende overheidsinstellingen voor de financiering van de infrastructuur in sociale woningbouwprojecten.²¹ Eén van de belangrijkste organisaties in het kader van de *Wet Brunfaut* was het *Nationaal Instituut tot Bevordering van de Huisvesting (NIBH)* dat eveneens werd opgericht in 1949. Deze instelling van openbaar nut werd verbonden aan het *Ministerie van Volksgezondheid en het Gezin*, maar bleef qua bestuur en werking gelijklopen met voorganger *NIWHUIS*. Het *NIBH* voerde onderzoek naar het nieuwe woonbeleid in opdracht van verschillende publieke en private initiatieven. Vaak ging het specifiek over de huisvesting van arbeidersgezinnen. Naast het onderzoek, stond het *NIBH* ook in voor de publicatie en voorlichting rond het woonbeleid via congressen, voordrachten en tentoonstellingen. De focus van deze educatieve bezigheden lag meestal op het interieur van de volkswoning dat volgens het *NIBH* aan een complete vernieuwing toe was.²²

2. LINKS: MAXIME BRUNFAUT (SCHAARBEEK, 23 MEI 1909 - BRUSSEL, 22 SEPTEMBER 2003)
RECHTS: FERNAND BRUNFAUT (NEFFE-ANSEREMME, 7 JULI 1886 - BRUSSEL, 9 FEBRUARI 1972)

Fernand Adolphe Brunfaut was architect en volksvertegenwoordiger van het arrondissement Brussel van 1925 tot 1961 voor de BSP. Zoon Maxime was tevens architect en volksvertegenwoordiger.

¹⁹ Katrien Theunis, "De Wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat," *Wonen in Welvaart* (2006), 70.

²⁰ *ibidem*, 73.

²¹ Floré, *Lessen in goed wonen*, 93-94.

²² *ibidem*, 109-110.

1.1.2 — Gevolgen anno 2014

De effecten van dit gebrek aan bewuste ruimtelijke planning en het uitblijven van een accurate stedenbouwkundige visie zijn meer dan ooit zichtbaar in onze huidige wooncultuur en -structuur. Typisch beeld in het Vlaanderen van vandaag is een overvloed aan brede betonbanen of zelfs smalle asfaltweggetjes die volledig worden omzoomd met alleenstaande woningen –veelal in fermettestijl– of met rijhuizen op smalle percelen die een aaneenschakeling van koterijen in de hand werken. De ellenlange lintverkavelingen die het huidige Vlaamse woonlandschap (ont)sieren zijn een gevolg van de jarenlange, vooral politiek gebaseerde, tradities. Het is moeilijk onderscheid te maken tussen stedelijke gebieden en het platteland, omdat in feite alles verstedelijkt blijkt te zijn. Vaak zijn dorpskernen wel te herkennen door de aanwezigheid van een kerk of handelszaken, maar in feite zijn de echte grenzen vervaagd doordat alle open ruimte tussen de dorpskernen en langs de toegangswegen ook is volgebouwd. Bovendien is er door de grote variatie, zowel in verschijningsvorm –van vrijstaande woningen in verkavelingen tot aan elkaar geregen rijhuizen– als in grootte –door gebrek aan een consistente regulering zijn er woningen in alle maten en vormen– geen enkele eenheid meer te bespeuren in ons woonlandschap. Hierdoor wordt ons land niet enkel het lelijkste land ter wereld genoemd, maar treden er ook niet te overziene problemen op.

Het grootste probleem is dat er door het inefficiënte nederzettingspatroon of het zogenoemde ‘wilde wonen’²³ veel kostbare open ruimte verspild wordt. Volgens het doctoraat van geografe *Lien Poelmans* aan de *Katholieke Universiteit Leuven* zal, wanneer er geen verandering komt in het huidige woon- en bouwbeleid, tegen 2050 in Vlaanderen 41,5 procent van de beschikbare ruimte volgebouwd zijn in vergelijking met slechts 7,2 procent in 1976.²⁴ Ook het *Milieurapport Vlaanderen* waarschuwt voor de toekomstige toename van het landgebruik. Volgens dit rapport zal de bebouwde oppervlakte tegen 2030 vermeerderden met 65.000 hectare indien er geen actie ondernomen wordt.²⁵ Het gebrek aan open ruimte brengt op zijn beurt een berg andere problemen met zich mee. Niet alleen wordt de natuur en daarmee ook het welzijn van de mensen en dieren bedreigd, ook de beschikbaarheid en betaalbaarheid van bouwgronden komt in het gedrang. Daarbovenop is er ook nog de mobiliteitscrisis die deels in de hand gewerkt wordt door het gebrek aan open ruimte en vooral aan structurele inplanting.

²³ Begrip gelanceerd door Carel Weeber in 1997 als protest tegen de rigide Nederlandse woningbouw, in een interview met Bernhard Hulsman, redacteur van NRC Handelsblad (Cultureel Supplement van 4 april 1997).
Begrip aangehaald in Pascal De Decker, “Het gewapend beton van het ‘wilde wonen’ in Vlaanderen” in *S+RO (Stedebouw & Ruimtelijke Ordening)* 4 (2005): 22-25

²⁴ Lien Poelmans, “Modelleren van stedelijke groei en de hydrologische respons” (doctoraal proefschrift, KU Leuven, 2010).

²⁵ “Bouwen we Vlaanderen vol?” *Bond Beter Leefmilieu*, geraadpleegd op 5 maart, 2014, <http://www.bondbeterleefmilieu.be/page.php/30/541#12678>

3. LUCHTBEELD VAN TYPISCH VLAAMSE VERKAVELINGSSTRUCTUUR MET LINTBOUWING LANGS ALLE WEGEN

1.2 — VERANDERENDE TENDENSEN

Naast bovengenoemde gevolgen die rechtstreeks voortvloeien uit de historische (wan)toestanden, zijn er ook hedendaagse tendensen die ervoor zorgen dat de heersende Vlaamse wooncultuur onder druk komt te staan. Deze kunnen worden ingedeeld in 3 grote categorieën, namelijk de demografische, de socio-culturele en de politieke veranderingen.

1.2.1 — Demografische veranderingen

Volgens een onderzoek dat in 2011 werd uitgevoerd in opdracht van de *Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI)*, een dienst van de federale overheid, zijn er de laatste decennia enkele opmerkelijke demografische veranderingen waar te nemen.²⁶ Niet alleen de gezinsgrootte, het gemiddelde daalt van 2,5 gezinsleden in 1990 naar 2,3 vandaag, maar ook de gezinsstructuur is gewijzigd. Dat de gezinnen minder kinderen hebben is enerzijds te wijten aan een daling van het aantal huwelijken en een stagnatie van het aantal scheidingen, maar anderzijds uiteraard ook aan de toenemende vergrijzing. Behalve bovengenoemde verkleining van de gezinnen is er ook een toenemend ontstaan merkbaar van verschillende gezinssamenstellingen. Deze zijn vaak een gevolg van scheidingen. Het aantal echtscheidingen in België bereikte in 2008 een nieuw hoogtepunt met 35.366 scheidingen tegenover 30.081 in 2007.²⁷ Uit een onderzoek van demograaf Johan Surkyn blijkt dat minimum 10 procent van de kinderen in België in een nieuw samengesteld gezin leeft.²⁸ Bovendien is het aantal éénoudergezinnen ook fel in opmars. Dit komt natuurlijk ook voort uit het toegenomen aantal scheidingen. In 2006 was er een piek in het aantal alleenstaanden, namelijk 21,5 procent bij de mannen en 15 procent bij de vrouwen. In de jaren '80 bedroegen deze cijfers respectievelijk 8,2 procent en 6 procent.

Dit toenemend aantal gezinstransities heeft niet alleen gevolgen voor volwassenen, maar ook zeker en vast voor de kinderen die erbij betrokken zijn. Volgens gegevens van de *FOD Justitie* uit 2011 gebeurden 2 op de 3 scheidingen bij echtparen met gemeenschappelijke kinderen. Uit rijksregistergegevens van 2004 werd berekend dat bijna 20 procent van de Vlaamse kinderen een ouderlijke scheiding doormaakte. In de leeftijdscategorie tussen 0 en 17 heeft 11 procent uit de echt gescheiden ouders, 3 procent feitelijk gescheiden ouders en 6 procent nooit gehuwde gescheiden ouders.

²⁶ Statistics Belgium, *De Belgische vastgoedmarkt en de demografische uitdagingen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://statbel.fgov.be/nl/statistiek/cijfers/bevolking>

²⁷ *Gezinstransities in Vlaanderen*. Onderzoek in 2013 uitgevoerd door Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/afbeeldingennieuwtjes/demografie/bijlagen/2013-12-02-svrstudie2013-2-gezinstransities.pdf>

²⁸ *New household projections for the Flemish region in Belgium*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://www.vub.ac.be/SOCO/demo/papersonline/IDWP2008-5.pdf>

Omdat in Vlaanderen 2 op de 3 mannen en vrouwen na een scheiding binnen de 5 jaar een nieuwe partnerrelatie aangaan, is er vaak sprake van stiefgezinovorming. In een onderzoek van *Ganong* en *Coleman* uit 2004 wordt gesproken over eenvoudige en complexe stiefgezinnen. Bij eenvoudige stiefgezinnen gaat het om gezinnen met enkel kinderen uit een vorige relatie bij één van de partners en geen nieuwe gezamenlijke kinderen. In complexe stiefgezinnen hebben beide partners nakomelingen uit een vorige relatie en wordt er nog een kind geboren binnen de nieuwe partnerrelatie.²⁹

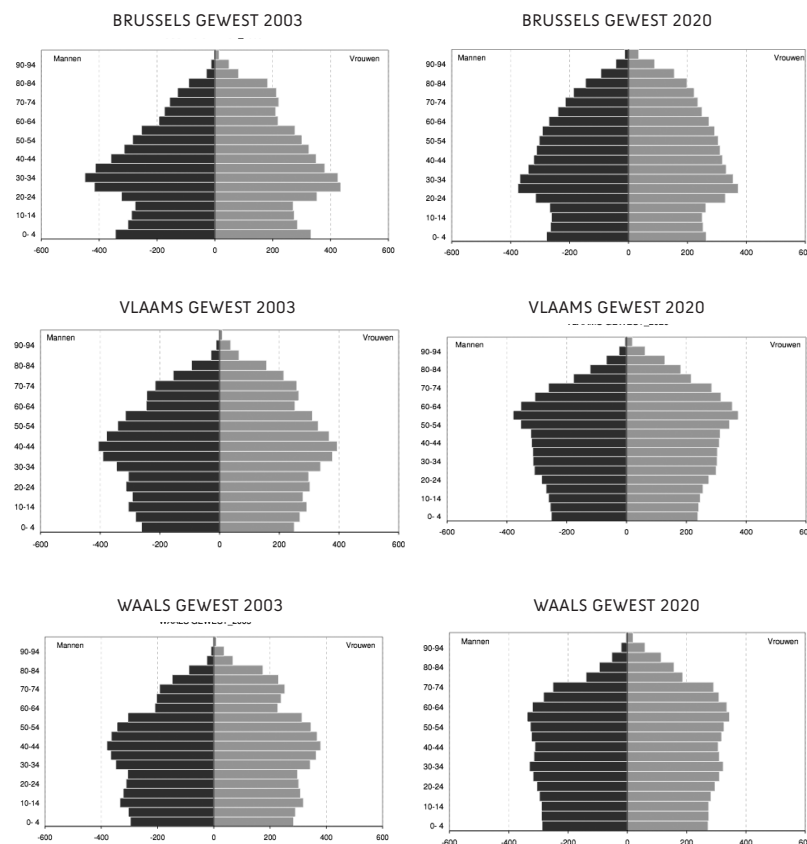
Deze veranderende gezinssamenstellingen leiden uiteraard tot veranderende levenspatronen en veranderende levensomgevingen. Waar gezinnen vroeger bestonden uit gemiddeld 2 kinderen die permanent in het ouderlijk huis verbleven, gaat het nu steeds vaker om meerdere kinderen die pendelen tussen meerdere woningen waarin telkens nieuw samengestelde gezinnen wonen. Een andere tendens die vooral de laatste jaren erg zichtbaar is geworden, is het grote aantal kinderen dat langer bij de ouders blijft inwonen. Volgens een onderzoek van het *Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (IDD)* woonden in 2009 ongeveer 1 miljoen jongeren tussen 18 en 34 jaar nog thuis, waarvan 200.000 tussen 25 en 34 jaar oud zijn. In vergelijking met cijfers uit 2004 is zowel in de categorie 18 tot 24 jaar als bij de 25- tot 34-jarigen een positieve evolutie merkbaar, zij het niet zo uitgesproken in de laatste categorie. De sterke stijging bij de jongeren tussen 18 en 24 jaar die het nest nog niet hebben verlaten, van 76,5 procent in 2004 naar 80,4 procent in 2009, kan worden verklaard door het vaker en langer verder studeren. Met 65,8 procent zijn het vooral studenten die in de leeftijdscategorie van 18 tot 24 jaar nog thuis wonen. Bij de 25- tot 34-jarigen gaat het hoofdzakelijk om voltijds werkenden die nog thuis wonen. Over het algemeen blijkt dat meer mannen dan vrouwen langer in de ouderlijke woning vertoeven.³⁰

Niet alleen zijn er meer thuiswonende jongeren, er is ook sprake van een sterke stijging in het aantal zorgbehoevende ouderen. Het is algemeen bekend dat de zogenaamde vergrijzing één van de grootste bedreigingen van de toekomst vormt. In bevolkingspiramides die werden gepubliceerd in het kader van de *NIS-bevolkingsvooruitzichten* in 2005 is een typisch profiel van een verouderde bevolking waarneembaar: de piramide heeft een smalle basis met een brede top. In de grafiek van het Brusselse gewest is een ietwat andere tendens merkbaar. Onder andere door immigratie zijn er veel jongvolwassenen en door het hogere kinderaantal bij allochtonen zijn er ook meer jonge kinderen in de hoofdstad. De vooruitzichten voor 2020 beloven geen verbetering, integendeel. Er is sprake van een toenemende vergrijzing en ontgroening.

²⁹ *Gezinstransities in Vlaanderen*. Onderzoek in 2013 uitgevoerd door Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/afbeeldingennieuwtjes/demografie/bijlagen/2013-12-02-svrstudie2013-2-gezinstransities.pdf>

³⁰ "Jongeren blijven langer thuis wonen," *Knack.be*, geraadpleegd op 7 april 2014, <http://www.knack.be/nieuws/belgie/jongeren-blijven-langer-thuis-wonen/article-normal-62944.html>

De meest vertegenwoordigde bevolkingsgroep van Vlaanderen zal in 2020 de groep van 55-59 jaar worden, in tegenstelling tot de groep van 40-44 in 2003. Het aantal jongeren tussen 0 en 19 jaar in Vlaanderen zal tegen 2020 gedaald zijn tot 20 procent tegenover 22 procent in 2003. Het onderzoek van het *Nationaal Instituut voor Statistiek (NIS)* spreekt ook van een afhankelijkheidsratio die de verhouding aantoont tussen de niet-actieve en de actieve bevolking. Deze wordt berekend aan de hand van leeftijdsgroepen. Hierbij wordt de bevolking tussen 20 en 64 gerekend als bevolking op arbeidsleeftijd en de personen jonger dan 20 en ouder dan 65 worden beschouwd als niet actief op de arbeidsmarkt. Als de afhankelijkheidsratio gelijk is aan 1 betekent dit dat de actieve en niet-actieve bevolking elkaar in evenwicht houden. Als de ratio kleiner is dan 1, is het aantal niet-actieven kleiner dan het aandeel op arbeidsleeftijd. Als er meer niet-actieve dan actieve bevolking is, is de ratio groter dan 1. Uiteraard levert deze laatste situatie onder meer druk op voor sociale systemen, gezondheidszorg en welvaart en welzijn in het algemeen. Vooral voor Vlaanderen zien deze cijfers er niet erg rooskleurig uit. Tegen 2050 zouden we immers een afhankelijkheidsratio van 0,91 bereiken.

4. BEVOLKINGSPIRAMIDES VAN BRUSSELS, VLAAMS EN WAALS GEWEST IN 2003 & 2020

1.2.2 — Socio-culturele veranderingen

Naast de veranderende demografie en gewijzigde levenspatronen, zijn er ook socio-culturele factoren die de dagelijkse woonomgeving in België beïnvloeden. De veranderende levensstijl wordt gekenmerkt door andere vrijetijdsbestedingen, meer en langere werkdagen, hogere comforteisen en bewuster omgaan met milieu en gezondheid. In vergelijking met pakweg 100 jaar geleden, ziet het dagelijks leven van Belgische gezinnen er volledig anders uit. De vaste waarden en tradities van toen zoals elke zondag naar de kerk gaan met het hele gezin en slechts heel zelden buitenshuis eten bij speciale gelegenheden, zijn passé. Ook meer recentelijk hebben er verschuivingen plaats gevonden in het levenspatroon van de gemiddelde Belg. Door de steeds vernieuwende technologieën zoals smartphones, tablets en cloud storage kunnen mensen steeds meer van thuis uit werken en zo de ellenlange files vermijden. Doordat mensen langer verder studeren, hebben ze hogere diploma's en dus beter betaalde jobs. Deze algemene inkomensstijging leidt dan weer tot een hogere welvaart en een hoger welzijn. In vergelijking met vroeger zijn er nu veel meer ontspanningsmogelijkheden en daar wordt duchtig gebruik van gemaakt.

Volgens een onderzoek rond tijdsbesteding dat in 2005 werd uitgevoerd door de *Vrije Universiteit Brussel (VUB)* besteden Belgen vandaag de dag gemiddeld 23,6 procent van de week aan vrijetijdsactiviteiten. Deze recreatieve tijd is groter dan het aandeel productieve tijd, namelijk 23,3 procent van de week. Het overgrote deel van de vrije tijd wordt ingevuld met televisie kijken, gemiddeld zo'n 2,5 uur per dag. Daarnaast zijn ook sociale participatie zoals op bezoek gaan, telefoneren of feesten belangrijk. Hieraan wordt gemiddeld 10 uur per week gependend. Uit het onderzoek bleek ook dat Belgen per week bijna 10 uur onderweg zijn. De meeste verplaatsingen worden gemaakt voor vrijetijdsactiviteiten, gevolgd door woon-werkverkeer en vervoer in functie van het huishouden. Een opvallende vergelijking die het onderzoek blootlegt is het gewijzigde slaappatroon. In tegenstelling tot de jaren '60 liggen de Belgen gemiddeld 1 uur later in bed en staan ze ook 1 uur later op. Er wordt dus nog altijd ongeveer evenveel geslapen, hetzij tussen andere tijdstippen.³¹ Via de website van het Belgisch tijdsbudgetonderzoek kunnen bovenstaande resultaten vergeleken worden met een gelijkaardig onderzoek uit 1999. Hieruit blijkt dat het aandeel tijd dat wordt besteed aan werk, zowel betaald als huishoudelijk werk, gedaald is. De opvallendste verschillen zijn een afname van de tijd voor persoonlijke verzorging en een toename van de vrije tijd.³²

³¹ *De tijdsbesteding van de Belgen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economie, geraadpleegd op 8 april 2014 via <http://www.vub.ac.be/downloads/bijlagen/PerstekstTijdsbesteding.pdf>

³² *Belgisch Tijdsbudgetonderzoek*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economie, geraadpleegd op 8 april 2014 via <http://www.time-use.be/tostat/table.php/pool?lang=nl&easy&cxt=act&ind=1&pool=2&pool=1&extrapol=7>

Een belangrijk aandachtspunt bij de recente socio-culturele ontwikkelingen in België zijn de verschillende levenspatronen die naast elkaar bestaan. Vroeger leefden alle gezinnen op min of meer hetzelfde, misschien wel typisch Belgische ritme. De mannen werkten op het land of in de fabriek, de vrouwen zaten thuis aan de haard. Als er al tijd was voor ontspanning, ging dit veelal door in familieverband en was er meestal een religieuze insteek mee verweven. Het alledaagse sociale leven speelde zich veeleer af op straat en iedereen kende iedereen. Uiteraard waren er toen ook al gezinnen die niet het typische ritme volgden, maar minder dan de dag van vandaag. Onder meer door migratie en invloeden van andere landen die overvloedig binnenstromen via de nieuwe technologieën zijn er naast het standaard levenspatroon ook vele nieuwe vormen van dagindeling en tijdsbesteding bijgekomen. In tegenstelling tot het typische Belgische middagmaal dat stipt om 12 uur moet worden geserveerd, wordt er door zuiderse inwijkelingen veeleer pas in de namiddag geluncht. Deze bonte verzameling van gewoontes en gebruiken leidt tot een mengmoes van dagelijkse omgevingen die ook en niet in het minst de wooncultuur beïnvloedt.

1.2.3 — Politieke veranderingen

De politieke situatie in België is zoals algemeen geweten vrij complex. Er gelden andere afspraken en regels op elk niveau en het is vaak eindeloos ingewikkeld om door het bos de bomen nog te zien. Om het woonbeleid tot in detail te verklaren is een apart onderzoek noodzakelijk, vandaar hier slechts een kort overzicht. Het is eerst en vooral belangrijk om te weten dat het woonbeleid sinds de jaren '80 onder de bevoegdheden van de 3 gewesten, namelijk het Vlaams, het Waals en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest valt. Toch is er een gemeenschappelijke basis voor het beleid te vinden in de *Huisvestingscode* van 1970. Elk gewest kan hierbij nog zijn eigen accenten leggen en specifieke wetten maken. Er zijn nog 2 belangrijke onderdelen van het woonbeleid die wel toebehoren tot de bevoegdheden van de federale overheid, namelijk de huurwetgeving en de huisvestingsfiscaliteit.

Voor Vlaanderen ligt de basis van het woonbeleid in de *Vlaamse Wooncode* van 15 juli 1997. Deze is vooral toegespitst op het recht op kwalitatief en betaalbaar wonen voor iedereen en geeft een overzicht van de doelstellingen en instrumenten van het Vlaams woonbeleid. Ook regelt de *Vlaamse Wooncode* welk beleidsniveau – gewest, provincie of gemeente- bevoegd is voor welk onderdeel en welke verantwoordelijkheden de private woonactoren hebben. Er wordt hierbij vooral aandacht besteed aan kansarmere gezinnen en alleenstaanden. In vergelijking met de algemeen gehanteerde Huisvestingscode uit 1970 focust de *Vlaamse Wooncode* meer op overeenkomsten met andere beleidsdomeinen zoals ruimtelijke ordening, welzijns- en armoedebeleid. Er werden ook nieuwe beleidsinstrumenten in het leven geroepen waaronder normen inzake gezondheid, veiligheid en woonkwaliteit. Zowel de huisvestingsmaatschappijen als de gemeentebesturen kregen een vooraanstaande rol te vervullen.

De *Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (VHM)*, de belangrijkste Vlaamse openbare instelling als het wonen betreft, staat in voor een aantal vooraanstaande bevoegdheden die via de *Vlaamse Wooncode* toegewezen zijn. De dienst *Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen (AROHM)* staat in voor de administratieve behandeling en heeft 2 afdelingen die actief betrokken zijn bij het woongebeuren, namelijk de *Afdeling Woonbeleid* en de *Afdeling Financiering Huisvestingsbeleid*. Deze staan respectievelijk in voor de administratieve voorbereiding en de financiering van het woonbeleid. Samen hebben ze een portaalsite met informatie over woonbeleid in Vlaanderen.³³ Een andere afdeling binnen de Vlaamse Gemeenschap die ook een rol van belang speelt is de *Afdeling Gesubsidieerde Infrastructuur*. Deze treedt op als bouwheer bij infrastructuurwerken in woonwijken en staat in voor het verlenen van subsidies voor openbare bouwprojecten.³⁴

In de huidige Vlaamse regering is minister *Freya Van den Bossche* onder andere bevoegd voor Wonen. Als overtuigde SPA-er zet haar beleid vooral in op sociale woningenbouw en ondersteuning aan de zwakkeren van de maatschappij. In de beleidsnota voor 2009-2014 kondigde *Van den Bossche* de ontwikkeling van een nieuw woonbeleidsplan voor Vlaanderen aan. Dit zou doelstellingen op middellange en lange termijn voorschrijven en aangeven hoe deze verwezenlijkt kunnen worden vanuit een zo open mogelijke invalshoek. Ondertussen is de voorstudie van de afdeling Woonbeleid afgerond en is er een grondige analyse van de Vlaamse woningenmarkt en haar bewoners beschikbaar. De hoofddoelstelling van het huidige Vlaamse woonbeleid luidt: "Iedereen heeft recht op menswaardig wonen. Daartoe moet de beschikking over een aangepaste woning, van goede kwaliteit, in een behoorlijke woonomgeving, tegen een betaalbare prijs en met woonzekerheid worden bevorderd."³⁵

Nog steeds is eigen woningbezit stokpaardje van het woonbeleid. Het recente vooronderzoek toont aan dat deze focus op de eigendomsmarkt in het nadeel van de andere deelmarkten, voorlopig gedefinieerd als sociale huurmarkt en private huurmarkt, werkt. Voor de toekomst verwacht het onderzoek vooral een grote invloed op het woonbeleid door de demografische ontwikkelingen. Door de zeer positieve prognoses in verband met de bevolkingsgroei zal er een grotere nood zijn om te voldoen aan de woonbehoeftes. Bovendien leidt de gezinsverdunding tot een stijging van het aantal gezinnen. Hieruit wordt afgeleid dat er meerdere, kleine woningen moeten komen.

³³ Voor meer informatie: www.wonen.vlaanderen.be.

³⁴ *De actoren van het Vlaamse woonbeleid*. Rapport in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, geraadpleegd op 9 april 2014 via https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/333943/1/PUB_1462_Actoren_Vlaams_woonbeleid.pdf

³⁵ *Naar een Woonbeleidsplan Vlaanderen*. Procesnota van Wonen Vlaanderen, geraadpleegd op 11 april 2014 via <https://www.wonenvlaanderen.be/uploads/documentenbank/d85fbdadd41114f124327b8d6f17d33f.pdf?ht=1>

Ook de grote diversiteit aan samenlevingsvormen, onder andere gevolg van het stijgend aantal scheidingen, wordt aangehaald. Bovendien is men zich ook bewust van het veranderen van de woonwensen. Deze gelden niet enkel voor inheemse, beroepsactieve bevolking, maar zeker ook voor ouderen en migranten. Deze laatste 2 groepen zullen in de loop van de tijd ook meer en meer hun eisen stellen vanwege hun toenemende aantal en invloed. De infrastructuur en het woningenbestand zal zo goed mogelijk moeten voldoen aan deze nieuwe verwachtingen.³⁶

Er kan geconcludeerd worden dat het onderzoek in het kader van het nieuwe Vlaamse woonbeleid een zeer accuraat overzicht biedt van de valkuilen in de huidige situatie en de bedreigingen in de toekomst, maar er ontbreekt voorlopig een duidelijk antwoord op de vele vragen. Op dit moment wordt het traditionele Vlaamse woonmodel wel degelijk in vraag gesteld, maar er wordt nog te weinig ingezet op nieuwe vormen van wonen. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn het jarenlange vasthouden aan de bestaande normen en tradities, ook vanuit de overheid. Bovendien is er in de politieke situatie van vandaag alles behalve een eensluidende visie over het woonbeleid. In de aanloop naar de verkiezing van 25 mei 2014 werd op 21 maart laatstleden een politiek debat georganiseerd in het kader van de studiedag sociaal wonen, een initiatief van *Woonforum Vlaanderen*.³⁷

Traditionele partijen als *Open VLD* en *CD&V* willen ook in de toekomst blijven vasthouden aan de woonbonus die volgens hen een goede financiële stimulans biedt aan mensen die een eigen woning op het oog hebben. Ook de *N-VA* blijft het belangrijk vinden om een eigen huis te kunnen verwerven omdat dit volgens hen de beste financiële zekerheid biedt. Bovendien zetten *De Wever* en co ook in op wonen in eigen streek, net als *CD&V*. De socialisten stellen betaalbaarheid voor iedereen voorop en zijn vooral bezig met sociale (huur)woningprojecten. Hiermee willen ze woonzekerheid en kwaliteit bieden in een goede omgeving om zo het vertrouwen in de samenleving te herstellen. *Wouter Van Besien* en zijn partij *Groen!* zijn vanzelfsprekend hoofdzakelijk bezig met energiezuinig wonen. De partij wil daarnaast een hervorming van de fiscale aftrekbaarheid van woonleningen om de huizenprijzen weer op een normaal niveau te krijgen. Bovendien willen ze huren en verhuuren stimuleren via huursubsidies en renovatiepremies. *N-VA* wil in dit opzicht dan weer inzetten op een vereenvoudiging van de huurwetten omdat de huidige complexiteit veel mensen afschrikt volgens hen. Met deze aanpak wil *De Wever* trachten het totale aantal huurwoningen te vergroten en de huurprijzen te doen dalen. *Open VLD* streeft met hetzelfde doel voor ogen naar het afschaffen van de belasting op huurinkomsten en wil vooral de private huurmarkt stimuleren.

³⁶ *Debatnota Woonbeleidsplan Vlaanderen*. Nota opgesteld in opdracht van de Afdeling Woonbeleid, geraadpleegd op 9 april 2014 via <http://www.wonenvlaanderen.be/uploads/documentenbank/e32dff72cc4f83777aa3a066648b1561.pdf?ht=1>

³⁷ "Politiek debat op Woonforum 2014: sociaal wonen na 25 mei?" *Bouw & Wonen*, geraadpleegd op 11 april 2014, <http://www.bouwenwonen.net/immo/read.asp?id=35319&content=Politiek-debat-op-Woonforum-2014:-sociaal-wonen-na-25-mei?>

De enige twee partijen die nieuwe woonvormen aanhalen in hun programma's zijn *CD&V* en *Groen!*. De Christendemocraten stellen dat open ruimte vandaag de dag een schaars goed is in Vlaanderen en dat meer inbreiding en dus renovatie van bestaande panden noodzakelijk is. Daarnaast moeten nieuwbouwprojecten volgens hen dicht bij de bebouwde kern worden verwezenlijkt en zo door nabijheid van werk, winkels en ontspanningsmogelijkheden ook een oplossing bieden voor de mobiliteitsproblemen. Cohousing of andere vormen van collectief wonen worden bestempeld als duurzaam, betaalbaar en kwalitatief wonen. *Groen!* haalt deze vernieuwende woonvormen vooral aan om de woonkost te drukken. Nieuwe woningen mogen volgens hen geen beslag leggen op open ruimte.

De enige concrete, politieke stap naar het integreren van nieuwe, collectieve woonvormen in het traditionele woonbeleid werd in 2009 genomen door *Vera Dua* (*Groen!*), *Dominique Guns* (*Open VLD*), *Jan Roegiers* (*SP.A*), *Ward Kennes* (*CD&V*), *Mark Demesmaeker* (*N-VA*), *Michèle Hostekint* (*SP.A*) en *Els Van Weert* (*Groen!*). Zij dienden destijds een voorstel van resolutie in bij het *Vlaams Parlement* om collectieve woonvormen deel te laten uitmaken van het woonbeleid. Dit voorstel werd aanvaard in de plenaire vergadering omdat het *Vlaams Parlement* in collectief wonen een grote meerwaarde ziet, zowel voor de individuele bewoners ervan als voor de samenleving in haar geheel. Op deze manier zouden alle hindernissen die nu nog te vaak een vlotte realisatie in de weg staan, moeten worden aangepakt door de overheid. Vanwege het recht op kwaliteitsvol wonen voor alle burgers, de groeiende woonbehoefte wegens de sterke demografische groei en de vele voordelen die gemeenschappelijk wonen kan bieden, besliste de *Vlaamse Regering* naar aanleiding van dit voorstel om een volwaardige plaats te geven aan collectief wonen in het Vlaams woonbeleid. Eerst en vooral moet er een grondig onderzoek worden uitgevoerd om de huidige knelpunten op te sporen om deze vervolgens te kunnen aanpakken. Ten slotte wil de Vlaamse overheid ook maatregelen uitwerken om collectieve projecten te stimuleren en ondersteunen.³⁸

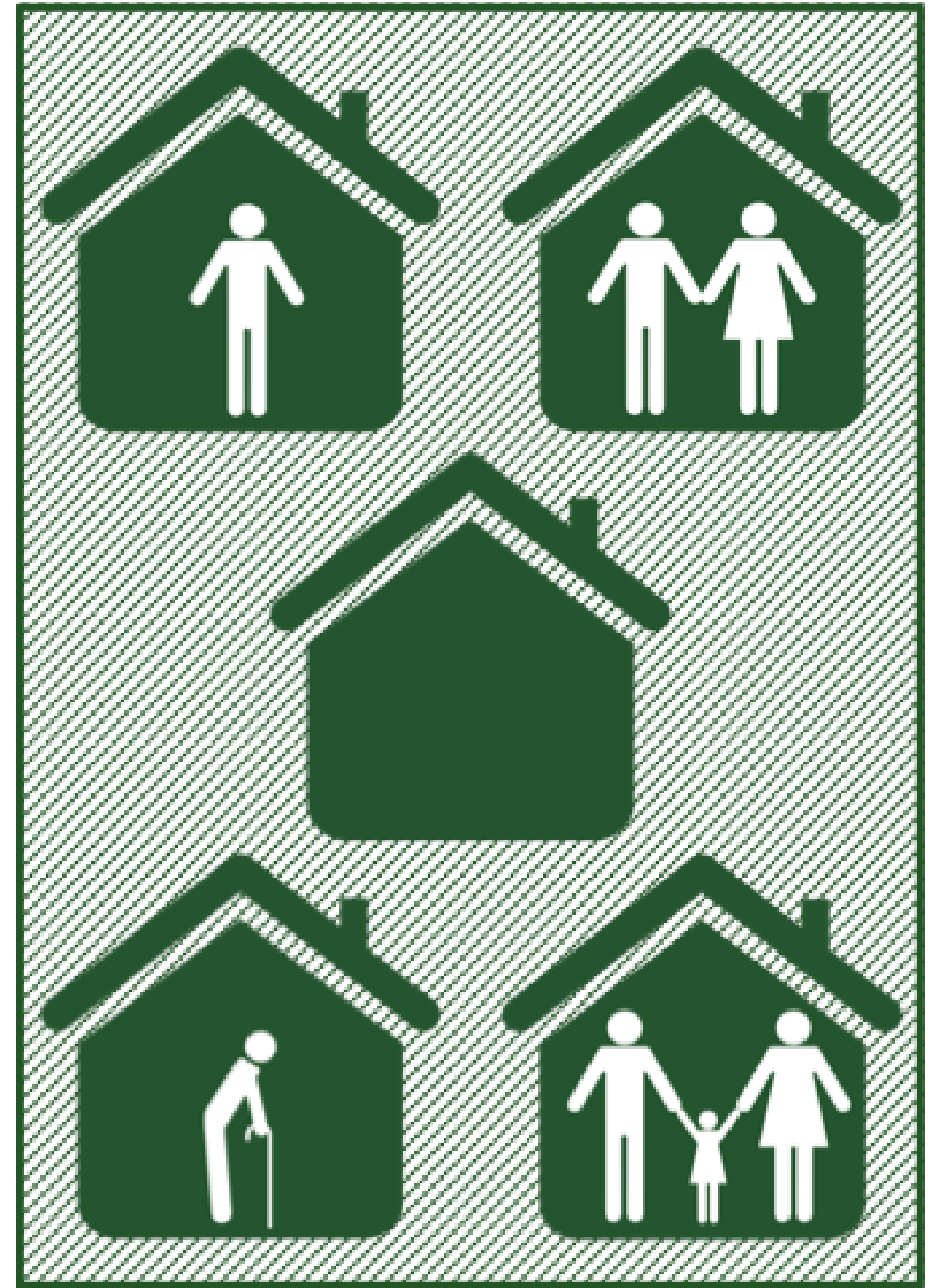
³⁸ *Voorstel van resolutie betreffende het nemen van maatregelen om cohousing te stimuleren en te ondersteunen*. Opgesteld door *Vera Dua*, *Dominique Guns*, *Jan Roegiers*, *Ward Kennes*, *Mark demesmaeker* en *Els Van Weert*, geraadpleegd op 10 april 2014 via <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2008-2009/g2219-1.pdf>

2 – WAT IS COLLECTIEF WONEN

2.1 – UITEENLOPENDE DEFINITIES

In deze thesis wil ik, zoals reeds in de inleiding beschreven, bepaalde aspecten en condities van collectieve manieren van wonen in Vlaanderen onderzoeken. Ik gebruik doorheen de thesis de term “collectief wonen” omdat die uiteenlopende categorieën binnen het domein dekt en omdat voortrekkers van het actuele discours rond nieuwe woonvormen, deze term ook toepassen. In de huidige mediadebatten rond het begrip “collectief wonen”, maar ook in de algemeen heersende perceptie, is het duidelijk dat er vele benamingen en interpretaties circuleren. Dit komt onder andere door de uiteenlopende ontwikkelingen binnen het domein, die een sluitende definitie ervan haast onmogelijk maken. Als gevolg worden verschillende benamingen door elkaar gebruikt, vaak ongenuanceerd en clichématig. Bovendien kunnen definities en opvattingen van het begrip van land tot land ook verschillen.

Samenhuizen VZW, een vereniging die collectief wonen wil promoten in België, heeft getracht het begrip af te bakenen en te preciseren door onder andere verschillende subcategorieën te bepalen, die allen vertrekken vanuit volgende definitie: “Om van een woongemeenschap te kunnen spreken moet je bewoners hebben, afkomstig uit verschillende gezinnen, die vrijwillig in mindere of meerdere mate van betrokkenheid samenleven, met de bedoeling om minstens een sociale meerwaarde te geven aan dit samenwonen.” Hierbij ligt de nadruk dus op diversiteit, vrijwillige betrokkenheid en sociale contacten op eigen initiatief. Alle types van collectief wonen sluiten aan bij deze basiskenmerken, maar leggen verschillende nadrukken. Zo zijn er gradaties in de mate van gemeenschappelijkheid, in de omvang of schaal en in de duur van het engagement. Ook op basis van het uitgangspunt van een project en de juridische vorm kunnen verschillende types onderscheiden worden. Volgens *Samenhuizen VZW* kent elk van de types van collectief wonen zijn eigen sterktes en zwaktes, moeilijkheden en knelpunten.

5. PICTORGRAM COLLECTIEF WONEN

Hieronder een overzicht in stijgende mate van collectiviteit, gebaseerd op de indeling die *Samenhuizen VZW* hanteert. Daarna volgt een beknopt overzicht van verschillende criteria die volgens *Wonen in Meervoud* zorgen voor goede collectieve woningbouwprojecten of groepswooningbouwprojecten.³⁹

2.1.1 – Collectief wonen volgens Samenhuizen VZW

a. Duo-wonen / kangoeroewonen

Deze vormen van collectief wonen kunnen een oplossing bieden wanneer een woning te groot is geworden, bijvoorbeeld bij koppels waarvan de kinderen het huis uit zijn of na een scheiding. Hoewel het in beide gevallen gaat om een verbouwde tweewoonst die wordt benut door 2 gezinnen of alleenstaanden, zijn er toch verschillen. Bij duo-wonen neemt een eigenaar het initiatief om een deel van zijn woning open te stellen voor een tweede bewoner of gezin. Het kangoeroewonen krijgt een extra dimensie door de zorgfactor. In dit soort collectief woonproject wonen jongere, mobiele mensen vaak samen met minder mobiele of oudere mensen. Er is sprake van wederzijdse solidariteit want de jongeren kunnen boodschappen of klusjes doen voor de ouderen en deze laatste zorgen in ruil op hun beurt voor sociale controle of kinderopas. Afhankelijk van de gemaakte afspraken kan de zorgverlening variëren in hoeveelheid en tijd of soms zelfs gekoppeld worden aan een financiële vergoeding of specifieke verdeling van de huurprijs. Het hebben van een familiale band is vaak voorkomend maar niet noodzakelijk voor deze vorm van collectief wonen. Er zijn ook veel voorbeelden, vooral in de grote studentensteden, waarbij kinderloze gezinnen of gezinnen waarvan de kinderen al het huis uit zijn, een deel van hun huis verhuren aan studenten. Dit kan beperkt blijven tot het ter beschikking stellen van een studentenkamer en bijhorende voorzieningen, maar in sommige gevallen kunnen bepaalde delen van de woning, zoals bijvoorbeeld de eet- en woonruimte ook gemeenschappelijk gebruikt worden. De meerwaarde die dit soort van samenlevingsvorm biedt, is vaak van sociale aard. De eigenaars hebben door de aanwezigheid van de studenten –opnieuw– leven in huis, terwijl de studenten zich minder eenzaam voelen door het thuisgevoel dat hier veel sterker aanwezig is dan in een groot studentenhuis met individuele kamertjes. Er zijn verschillende projecten in België die duo- of kangoeroewonen promoten. Het bekendste initiatief is *1 Toit, 2 Âges* uit Brussel. Dit is een overkoepelende vereniging waar mensen terecht kunnen die een deel van hun woning willen openstellen voor een huurder enerzijds, maar ook mensen die op zoek zijn naar een thuis in iemand anders huis anderzijds.⁴⁰

6. COLETTE & SARAH WONEN SAMEN IN BRUSSEL VIA 1 TOIT 2 ÂGES

Sarah was op zoek naar een goedkope studentenkamer met een huiselijk gevoel, Colette naar gezelschap en een beetje hulp in het huishouden. Ze vullen elkaar nu perfect aan. Sarah betaalt slechts €80 per maand huur, maar helpt Colette wel met allerhande klusjes zoals afwassen of boodschappen doen.

³⁹ Samenhuizen VZW, *Samenhuizen in België: waar staan we, waar gaan we*. Onderzoeksopdracht met steun van het Luchtkaatefonds, beheerd door de Koning Boudewijnstichting, geraadpleegd op 4 november 2013 via http://www.samenhuizen.be/docs/sib/Samenhuizen_in_Belgie_RAPPORT_2010.pdf

⁴⁰ "Logement intergénérationnel," *1 toit, 2 âges*, geraadpleegd op 15 mei 2014, <http://www.1toit2ages.be/fr>.

b. Gemeenschapshuis / woongroep

In een gemeenschapshuis of woongroep wordt een woning gedeeld met verschillende bewoners. Het verschil tussen beide is dat bij een gemeenschapshuis enkel de slaapkamers privé zijn en in een woongroep de individuele bewoners meestal beschikken over een klein appartementje. Bovendien is een gemeenschapshuis bijna uitsluitend bewoond door studenten of jongwerkkenden, terwijl een woongroep vaak wordt georganiseerd met oudere of meer afhankelijke bewoners waardoor het een duurzamer karakter heeft. Het samenwonen in een gemeenschapshuis is vaak volledig gebaseerd op sociale en financiële voordelen, terwijl een woongroep niet zelden wordt opgestart vanuit hulpbehoevendheid. Er zijn verschillende voorbeelden waarbij een woongroep de vrijheid van zelfstandig wonen en tegelijk ook de nodige zorg van begeleid wonen biedt. Door een efficiënt georganiseerde samenwerking in de bewonersgroep, eventueel aangevuld met externe assistentie, kunnen de vaak zwakkere individuen in groep toch alleen blijven wonen, terwijl ze afzonderlijk misschien wel naar een tehuis zouden worden verwezen. Een goed voorbeeld van deze vorm van collectief wonen is het *Abbeyfield*-project. Dit systeem van samenwonen voor ouderen is overgewaaid vanuit Groot-Brittannië, maar ondertussen zijn er ook in België al enkele *Abbeyfieldhuizen* opgericht. In deze woongroepen zijn een tiental volledig ingerichte appartementen voorzien met eigen faciliteiten, aangevuld met een aantal gemeenschappelijke kamers om te eten, te ontspannen, en gezellig samen te zijn. De bewoners zijn 55 jaar of ouder en proberen samen een aangenaam, veilig en sociaal verrijkend levenskader te scheppen. Bovendien kunnen ze door dit soort initiatieven hun verantwoordelijkheden en zelfstandigheid zo lang mogelijk behouden.⁴¹

c. Centraal wonen

Bij centraal wonen heeft elke bewoner of elk gezin zijn eigen woonunit die volledig is uitgerust als een individuele woning. Daarnaast zijn er enkele gemeenschappelijke ruimtes of faciliteiten zoals een tuin, werkplaats, garage en wasplaats. Koken en eten gebeurt hier zelden in een gemeenschappelijke keuken. Centraal wonen is een zogenaamde zachte vorm van gemeenschappelijk wonen. Er zijn wel enkele collectieve voorzieningen, maar het dagdagelijkse leven speelt zich toch nog voornamelijk af binnen de muren van de individuele woningen. Deze vorm van collectief wonen kan worden gezien als een soort van tussenoplossing voor mensen die niet volledig alleen willen wonen, maar toch veel belang hechten aan privacy. Hierbij worden de belangrijkste sterktes van wonen in groep meestal wel benut, maar blijven toch ook de voordelen van individueel wonen gelden. Zo kan wonen en vooral bouwen of kopen in groep grote financiële verschillen opleveren. Bovendien schept een groepsaankoop meestal meer mogelijkheden naar het aanschaffen van een uitzonderlijk pand of een unieke locatie. Ook op het vlak van sociale controle en veiligheid biedt centraal wonen voordelen.

⁴¹ "Wat is Abbeyfield," *Abbeyfield Belgium*, geraadpleegd op 15 mei 2014, <http://www.abbeyfield.be/nl/home>.

7. TUIN & ACHTERGEVEL VAN ABBEYFIELD-HUIS LE MARTIN-PÊCHEUR IN WATERMAAL-BOSVOORDE

Dit Abbeyfieldhuis, sinds 2009 het tweede in België, is eigendom van de Brusselse gemeente Watermaal-Bosvoorde die tevens de initiatiefnemer was na gesprekken met Abbeyfield België. In deze woning leven momenteel 8 mensen, waarvan 5 vrouwen en 3 mannen van verschillende leeftijden. Ze organiseren verschillende gemeenschappelijke activiteiten zoals yogalessen, filmavonden en familiebijeenkomsten en hebben vele gedeelde faciliteiten zoals onder andere een serre, een moestuin en een bibliotheek.

8. BINNENPLAATS VAN CÔTÉ KANAL IN BRUSSEL

Dit project van centraal wonen werd opgericht door 17 bewoners in een systeem van mede-eigendom. Ieder heeft zijn eigen woonruimte die uitgaat uit de gezamenlijke, centrale en groene buitenruimte. De passerellen en gangen zijn gemeenschappelijk waardoor toevallige ontmoetingen in alle ongedwongenheid kunnen plaatsvinden. De bewoners organiseren af en toe ook gemeenschappelijke activiteiten zoals een buurtfeest of barbecue.

9. LUCHTBEELD VAN DE VIERKANTSHOEVE VAN COHOUSING LA GRANDE CENSE IN KLABBEEK

In Cohousing La Grance Cense te Clabecq of Klabbek wonen 56 mensen samen in 22 individuele woningen, aangevuld met gemeenschappelijke ruimtes als een keuken, eetzaal, zithoek, hobby- en speelkamer, was- en bergruimte en sanitaire voorzieningen. Hiertoe kochten en verbouwden ze samen een oude vierkantshoeve vanaf 2004.

d. Cohousing

Cohousing is de meest uitgebreide hedendaagse vorm van collectief wonen. Naast een eigen woonunit met beperkte faciliteiten kunnen bewoners gebruikmaken van uitgebreide collectieve voorzieningen zoals ontspanningsruimte, werkruimte, fitnessruimte,... Een ander verschil met centraal wonen is dat de bewoners van een cohousingproject meestal wel meerdere keren per week samen eten, uiteraard op eigen initiatief en zonder verplichtingen. Hierbij komt dat de bewoners van een cohousingproject niet alleen meer voordelen halen uit het samenwonen, maar ook vaker geconfronteerd worden met de eventuele nadelige gevolgen ervan. Om die reden zijn overleg en wederzijds respect binnen dit soort samenlevingsvorm heel belangrijke begrippen. Er wordt ook veel nauwer samengewerkt omdat men niet enkel verantwoordelijk is voor de gemeenschappelijke gangen en inkomhal, maar ook voor de soms best uitgebreide verzameling van gemeenschappelijke woonruimtes zoals keuken, tuin en leefkamer. Bij het onderhoud en beheer van deze faciliteiten komt vaak meer kijken en is meer overleg nodig dan bij projecten van centraal wonen. De onderlinge contacten gaan bij cohousing dus verder dan een occasioneel en spontaan babbeltje in de trappenhal. In een cohousingproject leven de bewoners vaak elke dag samen door elkaar bij te staan met klusjes in het huishouden of kinderopas.

e. Leefgemeenschap

Een leefgemeenschap bestaat vaak uit een groep van mensen met dezelfde ideologische opvattingen. De basis van hun samenwonen kan uitgaan van een religieuze of ecologische overtuiging, maar eveneens van solidariteit. Het samenleven op zich is vrij intensief en er zijn weinig of geen privéruimtes. Er zijn veel gemeenschappelijke activiteiten, bijvoorbeeld koken en eten. Het overleg en de samenwerking verloopt heel nauw en iedereen heeft vastgelegde verantwoordelijkheden binnen de groep. Een eerder historisch voorbeeld van dit soort collectieve woonvorm zijn kloostergemeenschappen of communes. Toch zijn er ook vandaag nog projecten die op dezelfde wijze georganiseerd zijn. Soms kiezen mensen voor deze manier van samenleven vanuit een soort verzet tegen of een ongelof in de snelle ontwikkelingen en sterk individualistische kernmerken van de huidige maatschappij. In een leefgemeenschap wordt vaak meer tijd besteed aan de essentie van het samenzijn dan in alle andere vormen van collectief wonen. Dit komt tot uiting in de hechtheid van de bijna familiale banden binnen de bewonersgroep. Ze leven niet alleen samen uit praktische of financiële overwegingen, maar willen vooral een gemeenschap vormen waarin alles gedeeld wordt. In België zijn er enkele leefgemeenschappen van verschillende aard en grootte gekend. Voorbeelden die tot op de dag van vandaag bestaan zijn *De Brug* in Lier, de *Regenboog* in Antwerpen en de *Solvijnsgemeenschap* in Anderlecht.

10. LUCHTBEELD VAN LEEFGEMEENSCHAP DE BRUG IN LIER

Dit collectief woonproject in hartje Lier is gevestigd in de gebouwen van het voormalige klooster van de Arme Claren of Coletienen. Sinds 1994 wonen 6 gasthuiszusters hier samen met een wisselend aantal zogenaamde leken. Naast de vaste bewonersgroep, zijn er ook nog tijdelijke opvangplaatsen voorzien voor mensen die om eender welke reden onderdak nodig hebben. De Brug is vooral opgericht vanuit spirituele en religieuze doeleinden.

GEMEENSCHAPPELIJK WONEN			
AUTONOME PRIVÉ- WOONSTEN + GEMEENSCHAPPELIJKE DELEN		PRIVÉKAMERS IN GEMEENSCHAPPELIJK GEBOUW	
BEPERKTE GEDEELDE RUIJTE	UITGEBREIDE GEDEELDE RUIJTE	HUISHOU- DING GEDEELTE- LIJK SAMEN	HUISHOU- DING VOLLEDIG SAMEN
CENTRAAL WONEN	COHOUSING	WOON- GROEP	LEEFGE- MEENSCHAP
BVB. TUIN, BERGING, GARAGE, WASPLAATS, ATELIER,...	BVB. TUIN, BERGING, GARAGE, WASPLAATS, ATELIER, EETZAAL, KEUKEN, ZITHOEK, HOBBYRUIJTE, LOGEER- KAMERS,...	VAAK GEMEENSCHAP- PELIJKE MAALTIJDEN	ALTIJD GEMEENSCHAP- PELIJKE MAALTIJDEN
NL: CENTRAAL WONEN US: SELF-DEVE- LOPED CONDO- MINIUM D: ATRIUM-SIED- LUNG FR: HABITAT GROUPÉ	NL: CENTRAAL WONEN US: COHOUSING S: KOLLEKTIVHUS DK: BOFFAELLES- KAEBER FR: CO- VOISINAGE ISR: KIBBUTZ	NL: FRIENDS- WONEN / WOONGROEP US: SHARE HOUSE D: WOHN- GRUPPE FR: CO- LOCATION	NL: LEEFGE- MEENSCHAP US: COMMUNE FR: COMMU- NAUTÉ
OOK DUO-WONEN OF KANGOEROE- WONEN	OOK GESTIPPELD OF HARMONICA WONEN	OOK GEMEEN- SCHAPSHUIS INDIEN TIJDELIJK	SOMS SPIRITUEEL GEÏNSPIREERD
<	COLLECTIVITEIT	>	

11. INDELING TYPES GEMEENSCHAPPELIJK WONEN VOLGENS SAMENHUIZEN VZW

2.1.2 — collectief wonen volgens WiM⁴²

De eerste voorwaarde om te kunnen spreken van een kwalitatief collectief woonproject, stelt dat de basiskwaliteit van een individuele woning moet worden overstegen. Naast kwaliteitsvolle en voldoende grote leef- en buitenruimte moet ook aandacht worden besteed aan de inrichting van de publieke ruimtes en de overgangen tussen publiek en privaat. Collectief wonen moet ook bijdragen aan het behoud van de schaarse open ruimte door middel van inbreidings- en herbestemmingsprojecten. In het eerste geval kan dit via het verdichten van bestaande verkavelingen of via het ontwerpen van zuinigere verkavelingsmodellen. Projecten die het bestaande patrimonium redden en hergebruiken zijn natuurlijk ook een mogelijkheid. Deze hebben niet alleen kleinere impact op de open ruimte, maar bieden meteen ook culturele meerwaarde. Door het opwaarderen van oude panden wordt bovendien niet enkel creatief omgesprongen met de ruimte, maar ook worden belangrijke historische gegevens bewaard en weer ‘in the picture’ gezet. Volgens Wonen in Meervoud kan men op deze manier woonplekken realiseren op bijzondere plekken die voor individuele bewoners moeilijker bereikbaar zijn. Een kwalitatief project van gemeenschappelijk wonen moet een duurzame wisselwerking in gang zetten tussen omgeving en wonen.

Door een goede en langdurige interactie met de omgeving, kan een collectief woonproject ook bijdragen aan de leefbaarheid in steden. Door open ruimte binnen de projecten niet als privaat, maar als publiek en dus ook toegankelijk voor niet-bewoners te ontwerpen, wordt de omgeving binnen getrokken en de stad als woonomgeving gepromoot. Ook kunnen nieuwe modellen worden ontwikkeld om wonen in binnengebieden of op braakliggende, eventueel industriële sites mogelijk te maken. Door ervoor te zorgen dat de kern van collectieve woonprojecten autovrij of op zijn minst autoluw blijft, wordt een aangenamere leefomgeving gecreëerd en bewoners gestimuleerd om zich meer met de fiets, het openbaar vervoer of te voet te verplaatsen. Omdat parkeren collectief georganiseerd wordt via een gezamenlijke –eventueel ondergrondse– parkeerplaats, moet in de stad geen tijd meer worden verspild aan de vaak langdurige zoektocht naar een parkeerplek en is er in minder stedelijke omgevingen meer ruimte vrij voor sport, spel en ontspanning in het algemeen. Volgens Wonen in Meervoud bieden collectieve projecten meer wonen voor minder geld door de schaalvoordelen die kunnen worden bemiddeld bij aannemers en leveranciers. Door het compacter bouwen wordt bovendien ook bespaard op de bouwgrondprijs. In feite worden alle investeringen of kosten kleiner door ze te delen met een grotere groep. Zo kunnen ook faciliteiten worden veroorloofd die voor individuele bewoners vaak een te hoge drempel vormen. Het kan hierbij gaan om puur praktische dingen zoals een grote wasruimte of fietsenberging, maar evengoed over meer luxueuze voorzieningen als een sauna, feestzaal of zelfs een eigen zwembad.

Door een behoorlijk gemeenschappelijk beheer is er trouwens niet alleen financiële winst maar ook minder tijdsverlies aan onderhoud.

Door de macht van de vermenigvuldiging is het vaak ook mogelijk om een veelvoud aan woningtypes te verwezenlijken en aaneen te schakelen. Zo kan een collectief project sneller afwijken van standaardplannen en beter inspelen op de verwachtingen van de verschillende doelgroepen dan een standaard nieuwbouwverkaveling dat kan. Op deze manier kunnen de meest uiteenlopende levenswijzen gecombineerd worden: van appartementen en luxueuze lofts tot eengezins- of sociale woningen. Door deze verschillende types te mixen, wordt ook de bewonersgroep een mengelmoois van leeftijden, culturen en gezinssamenstellingen.

Omdat verschillende functies verweven worden binnen een collectief woonproject ontstaat een ongedwongen schakering in ruimtes en sferen. Het wonen kan zelfs gecombineerd worden met werkruimtes of andere voorzieningen als een buurtwinkel of kinderdagverblijf. De nabijheid van meerdere functies verhoogt het wooncomfort, niet alleen voor de ouderen maar ook zeker en vast voor tweeverdieners die uit huis werken gaan. Het geheel van al deze mogelijkheden biedt een gevarieerde leefomgeving met verschillende soorten ruimtes gaande van open tot besloten en van publiek tot privaat. Op deze manier ontstaat een goed evenwicht tussen individu en gemeenschap en kan iedereen zich thuis voelen in een ongedwongen sfeer. Sociale contacten en spontane ontmoetingen worden mogelijk gemaakt, maar nooit opgedrongen. Om dit te doen slagen, moet er goed nagedacht worden over de vormgeving van een collectief woonproject en in het bijzondere over die van de semi-publieke en gemeenschappelijke delen. Hierbij kan worden gedacht aan andere constructiemethodes en nieuwe, duurzame technologieën maar zeker en vast ook aan vooruitstrevende architectuur met moderne toetsen. De uitwerking gebeurt vaak op verschillende schaalniveaus tegelijk omdat zowel de individuele woonunits als de publieke binnen- en buitenruimtes met veel zorg moeten worden vormgegeven. De productie van een collectief woonproject kan gebeuren aan de hand van individueel bouwheerschap, maar er zijn ook diverse formules van samenbouwen bekend met gradaties van inspraak.

Samenvattend kunnen we stellen dat er geen afgebakend en eensluidende definitie van het concept collectief wonen bestaat. Toch kunnen we ponezen dat de kenmerken die naar voren komen uit de bovenstaande posities dezelfde zijn, namelijk: sociaal contact, ongedwongen interactie, individuele ontplooiing en meerwaarde voor de groep. Hoewel deze steeds in mindere of meerdere mate aan bod komen, afhankelijk van het soort collectief project, kunnen we deze wel zien als minimumvoorwaarden om van gemeenschappelijk wonen te spreken.

⁴² Karina Van Herck en Bruno De Meulder, *Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen 2000-2010*. (Amsterdam: SUN architecture, 2009), 2-?

12. BOVEN LINKS : SHABONA-HUIZEN VAN DE YANOMAMÖ-INDIANEN IN BRAZILIË

13. BOVEN RECHTS : HAKKA-HUIZEN IN CHINA

14. MIDDEN LINKS : IBAN LONGHOUSE IN BORNEO

15. MIDDEN RECHTS : GARDEN CITY LETCHWORTH

16. ONDER : FAMILISTÈRE IN GUISE

2.2 — REFERENTIEKADER COLLECTIEF WONEN

Sinds het begin der tijden heeft de mens op verschillende manieren in collectieve woongemeenschappen gewoond. Er zijn uiteenlopende redenen voor het ontstaan van deze manier van wonen en evenveel verschijningsvormen. Zo zijn er bijvoorbeeld de gemeenschappen die zich huisvesten in circulaire gebouwen omwille van hun defensieve en beschermende kenmerken. Denk maar aan de *Shabono*-huizen van de *Yanomamö*-Indianen in Brazilië of de *Hakka*-huizen in China. Beide woontypologieën bieden onderdak voor een groot aantal families. Zo ook het *Iban Longhouse*, ontstaan in Borneo, dat naast een verscheidenheid aan gemeenschappelijke ruimtes ook de mogelijkheid biedt om het huis eindeloos uit te breiden.⁴³ Andere culturen hebben specifieke gebouwentypen ontwikkeld, die naast het collectieve wonen ook aan onder andere klimatologische, religieuze en culturele behoeften tegemoet komen of die juist omwille van deze condities het collectieve woonaspect hebben teweeggebracht.

Deze voorbeelden, die vaak hun oorsprong hebben in een ver verleden, maar die ook tot op heden bestaan, kunnen ons in zekere mate vandaag de dag nog altijd inspireren. Toch is het meer voor de hand liggend te kijken naar vormen van collectief wonen die zich dicht bij onze beschaving en samenleving bevinden. Bekende voorbeelden, die in heel de westerse wereld als voorbeeld hebben gediend, zijn bijvoorbeeld de zelfvoorzienend woon- en werk gemeenschappen, de zogenaamde *Garden Cities*, geïnitieerd door *Sir Ebenezer Howard* in het Verenigd Koninkrijk in 1898.⁴⁴ In België kennen we ze als tuinvijken. De 2 meest bekende zijn *Le Logis* en *Floréal* in Watermaal-Boosvoorde.⁴⁵ Deze tuinvijken zijn georganiseerd als coöperatieve vennootschappen en gekenmerkt door hun integratie van 'groen' in een stedelijke woonomgeving, Het geheel was een verzameling van geschakelde gezinswoningen, appartementen, winkels, crèches en zelfs een sociaal centrum.⁴⁶

Minder bekend is de *Familistère* in Guise in Frankrijk, die 2 decennia eerder dan het garden city model werd gerealiseerd. Dit collectieve wooncomplex werd bedacht en opgericht door de industrieel *André Godin* in 1880 en omvatte woningen voor de 2000 medewerkers van Godin en hun gezinnen. Daarnaast werden ook een zwembad, theater, school, publiek park en moestuinen voorzien. De *Familistère* stond ook bekend als *Palais au Travail* of *Palais Social* en werd door critici gekarakteriseerd als een gevangenis. Wellicht is ze daarom ook niet vaak als voorbeeld voor collectief wonen naar voren geschoven.⁴⁷

⁴³ Voor meer informatie: Paul Oliver, *Dwellings*. (New York: Phaidon, 2003)

⁴⁴ Voor meer informatie: Ebenezer Howard, *Garden Cities of Tomorrow*. (Londen: uitgeverij onbekend, 1902)

⁴⁵ Ontworpen door architect Jean-Jules Eggerickx in 1921

⁴⁶ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*. (Brussel: Mardaga, 1977), 15-35.

⁴⁷ Voor meer informatie: www.familistere.com

Ook in Denemarken werden veel projecten ontwikkeld met de bedoeling om een bepaalde groep mensen of werknemers onderdak te bieden, vaak in combinatie met een leefomgeving die een bepaalde meerwaarde voor zowel het individu als de woongemeenschap zou kunnen bieden. Het concept collectieve woonvormen kent in Denemarken een lange geschiedenis en het is tot op de dag van vandaag nog altijd daar dat de markt van collectief wonen het sterkst is en blijft. Daarom worden de ontwikkelingen uit Denemarken centraal gesteld. Na een historische schets van de voornaamste voorbeelden van collectief wonen, zullen een aantal contemporaine projecten worden besproken. Door de Deense geschiedenis te bekijken kunnen hopelijk een aantal lessen worden getrokken die doorheen tijd overeind blijven en ook in de Vlaamse context als voorbeeldfunctie kunnen dienen.

2.2.1 – Denemarken

Om te kunnen begrijpen waarom de wooncultuur zich in Denemarken zo anders ontwikkelde dan bij ons, moeten we teruggaan in de tijd. Al sinds de Middeleeuwen werd in Denemarken gebouwd en gewoond volgens een bepaalde traditie. Hierbij stonden orde, harmonie en vakmanschap centraal en werd vooral veel aandacht besteed aan de gemeenschap. Dorpen en steden ontwikkelden geleidelijk aan op het ritme van de noden en behoeften van hun bewoners. Kostbare materialen en al dan niet natuurlijke bronnen werden zo efficiënt mogelijk aangewend om een flexibele structuur te kunnen verwezenlijken op menselijke maat. Onder andere hierdoor ontstond een evenwichtige spanningsverhouding tussen individu en gemeenschap.⁴⁸ Tussen de zeventiende en de negentiende eeuw evolueerde deze bouwtraditie in een nieuwe richting. De combinatie van een sterk groeiende woningbouwproductie, aangewakkerd door een groot woningtekort, en de toepassing van nieuwe constructiemethodes maakte het mogelijk, en uiteraard ook financieel voordelig, om grotere aantallen woningen in groep te verwezenlijken. Sommige van deze projecten werden als geheel ontworpen en gebouwd met een achterliggende duidelijke visie op wonen in groep. Zo ontstonden de eerste woongemeenschappen die destijds uitzonderingen waren. Een reeks nieuwe en grote vraagstukken deden zich voor, die men op architecturaal zowel als op maatschappelijk en sociaal vlak nog dienden te beantwoorden. Nieuwe visies op identiteit van de bewoner, vormgeving, functies, inrichting en dichtheidsgraad waren centrale onderwerpen.⁴⁹

⁴⁸ Jorn Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*. (Kopenhagen: Arkitektens Forlag, 1996), 24-44.

⁴⁹ Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*, 45-48.

a. Eerste collectieve projecten

Nyboder (Nieuwe Huizen) is één van de eerste voorbeelden in de rijke, Deense geschiedenis van woongemeenschappen. Het project werd gerealiseerd in 1631 en moest als huisvesting dienen voor werknemers van de zeemacht. *Nyboder* werd gecreëerd als een nieuw stadsdeel, ontwikkeld volgens de nieuwste Europese stedenbouwkundige trends. Het werd gesitueerd buiten de stadsomwalling van Kopenhagen, om zo de stadszone uit te breiden en het woningtekort aan te pakken.

Het oorspronkelijk stedenbouwkundige plan voorzag een gebouwenstructuur van lange, parallelle blokken bestaande uit een verdieping met zadeldak, net ver genoeg van elkaar verwijderd om voldoende licht en lucht binnen te laten. Tussen de lange woonblokken bevonden zich, alternerend, straat- en tuingebieden. Op die manier waren beide zones vanuit elke woning toegankelijk. Doordat het tuingebied samenviel met dat van het blok ernaast, ontstond er een grote, omsloten groenzone. Deze tuin was gemeenschappelijk en werd voornamelijk gebruikt om groenten en fruit in te kweken. Pas later verdween dit gemeenschappelijke aspect en werd de groenzone opgedeeld in privétuinen. De brede straten, zo'n 13 meter in plaats van de gewoonlijke 3 à 4 meter, hadden daarentegen een meer publiek karakter en dienden onder andere als verzamelplaats voor de arbeiders die elke ochtend in lange rijen naar hun werk marcheerden. Een toezichter zorgde er voor dat het leven op straat deftig verliep en er geen inbreuk op vrede en orde gebeurde.

De woningen werden gebouwd zonder ornamenten of enige versiering, volgens een strak geometrisch patroon. Dit niet alleen om de militaire grondslag te benadrukken maar ook omdat het individuele bewust werd achtergesteld aan de belangen van de gemeenschap. Het project heeft door de tijden heen veel veranderingen ondergaan. Zo heeft men onder andere de dichtheidsgraad verhoogd door de huizen te voorzien van een extra verdieping. Vandaag zijn de huizen individuele woningen geworden waar het gemeenschappelijke aspect minder prominent aanwezig is. Toch blijft de buurt zijn voorbeeldfunctie behouden voor collectieve woningbouwprojecten. Wat goed blijkt te werken is de manier waarop de duidelijke en ordentelijke planning van het project het dagdagelijkse leven omkadert. Ook de homogene architecturale uitstraling van de rijhuizen geeft een duidelijke identiteit aan de buurt, die eveneens zeer democratisch overkomt. Ondertussen is deze woonwijk een hippe buurt die als groene oase van rust in de binnenstad opgenomen is.⁵⁰

⁵⁰ Oliver, *Dwellings*, 78.

17. HISTORISCH BEELD VAN PROJECT NYBODER

18. HUIDIG BEELD VAN PROJECT NYBODER

Voor zijn tijd was dit huisvestingsproject goed georganiseerd met uitgebreide faciliteiten. Naast enkele winkels waren ook een eigen kerk en zelfs een wijksschooltje aanwezig. Oorspronkelijk bood Nyboder bij de realisatie in 1631 onderdak aan zo'n 200 gezinnen, verdeeld over appartementen in 20 huizen. Door de jaren heen werd ijverig bijgebouwd en moesten de meeste oorspronkelijke huizen noodgedwongen worden opgedeeld in twee woningen omdat de economische dichtheid te laag lag.

Door hervormingen in de landbouw en snelle industriële ontwikkeling in de steden ontstond vanaf het einde van de achttiende eeuw een echte platelandsvlucht van arbeidskrachten. Deze migratie zorgde in de steden voor een nieuwe golf van woningnood en erbarmelijke woonomstandigheden voor de arbeiders, die leidden tot ziektes en criminaliteit. De industrieel *Jacob Holm* was van mening dat zulke omstandigheden niemand ten goede kwamen, ook niet de werkgevers die afhankelijk waren van stabiele en gezonde werkkrachten. Hij initieerde het project *Holms Huse*, dat in vele opzichten dezelfde kwaliteiten bezat als *Nyboder*. Zo werd *Holms Huse* ook gebaseerd op de typologie van de lange smalle rijhuizenstructuur, die enerzijds zonlicht en ventilatie toeliet en anderzijds een opdeling in publieke en (semi)-private zones maakte. Anders dan in *Nyboder* werd hier rekening gehouden met de behoefte aan privacy en werden individualiteit en gemeenschappelijkheid als 2 combineerbare componenten gezien. Zo had elke woning een eigen tuin die in verbinding stond met een gemeenschappelijke, grotere groenzone. Het project was één van de eerste projecten die een visie ontwikkelden op een duurzame en humane manier van wonen.⁵¹

Het project van *Holm* was in die tijd wel een uitzondering. Omdat de migratiestroom niet afnam en het probleem van overbevolking en slechte hygiëne meer en meer leidde tot sterfte, werd vanaf de helft van de negentiende eeuw het bouwen van grotere projecten buiten de stadsomwalling gepromoot. Toch was dit niet meteen een oplossing want overbevolkte appartementsgebouwen met kleine, donkere en slecht verluchte kamers werden meer en meer de standaard. Deze omstandigheden kregen catastrofale gevolgen op het moment dat de grote cholera-epidemie uitbrak in 1853. Meer dan 5000 mensen stierven.

19. HISTORISCH STRAATBEELD VAN PROJECT BRUMLEBY

De *Deense Medische Associatie* wilde een alternatief bieden op deze toestand en ontwikkelde in 1853 een hygiënisch en betaalbaar woonproject bedoeld voor de armen. Het project werd gefinancierd door fundraising en de gemeente Kopenhagen doneerde de nodige bouwgrond, die destijds ver buiten de stadsgrenzen lag. De internationaal befaamde architect *M.G. Bindesbøll* kreeg de opdracht om de problematiek aan te pakken. Het was destijds uitzonderlijk dat een architect van dat kaliber zich bezighield met huisvesting voor de armen. Zijn visionaire en architecturale aanpak resulteerde echter in een bijzonder innovatief woonproject, dat bekend staat onder de naam *Brumleby*.

Bindesbøll gebruikte de inmiddels gekende typologie met lange formaties van ondiepe rijhuizen, voorzien van voldoende zonlicht en ventilatie. Anders dan bij de eerder vermelde projecten werden de blokken van *Brumleby* op regelmatige wijze onderbroken en werden er verschillende soorten van groene buitengebieden voorzien aan de voor- en achterkanten van de huizen.

20. HUIDIG BEELD VAN PROJECT BRUMLEBY

⁵¹ Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*, 55-67.

Deze gebieden waren overigens gevarieerd in vormgeving met voor- en achterkanten rijk aan tegenstellingen zoals hard en zacht, druk en rustig, publiek en semi-publiek, formeel en informeel en urbaan en ruraal. De uiteindelijke intentie was de bewoner te stimuleren om zo veel mogelijk buiten te vertoeven en zo gezonder te leven. Elke woning beschikte bovendien over een private voortuin, die snel werd toegeëigend door de bewoners en die als een buffer en bemiddelaar tussen het private en het publieke terrein werkte. Verder werd er door de bewoners zelf later ingezet op een reeks gemeenschappelijke faciliteiten zoals houtateliers, wasruimtes, winkels, een crèche, een badhuis, een vergaderlokaal en zelfs een bibliotheek. Dit was natuurlijk ook een noodzaak omwille van de rurale omgeving die geen stedelijke faciliteiten kon aanbieden.

Brumleby wordt vandaag gekenmerkt door een ongedwongen samenspel van het urbane leven enerzijds en landelijkheid met groene, rustigere zones voor recreatie en natuur anderzijds. De kracht van het ontwerp van *Bindesbøll* zit in de manier waarop de grondstructuur en de initiële doelstellingen overeind zijn gebleven. Desondanks verschillende periodes van transformaties met onder andere aanpassingen aan huidige noden is het leven tussen de huizen nog altijd een van de belangrijkste troeven van het project.⁵²

Ondanks de goede bedoelingen van eerder genoemde filantropische projecten lag meestal het financiële winstbejag aan de basis van de woningmarkt en waren huizenmelkerij en hoge huurlasten algemene condities. Als reactie hierop en geïnspireerd door tendensen in Engeland namen de arbeiders in 1865 zelf het heft in handen met de oprichting van Denemarkens eerste coöperatieve bouwvereniging, namelijk *Arbejdernes Byggeforening*.

Dit initiatief was gebaseerd op een financieringsmodel waarbij leden van de vereniging een klein, maandelijks bedrag overmaakten aan een fonds. Op het moment dat dit fonds kapitaalkrchtig genoeg was, kocht de vereniging bouwgrond waarop men vervolgens woningen realiseerde. Wanneer een woning klaar was, werd er een lid van de vereniging via loterij geselecteerd om de nieuwe woning te betrekken met zijn gezin. De bewoners bleven hun vaste maandelijks bijdrage, zoals de overige leden, gewoon betalen tot dat het project in zijn geheel betaald was. Leden moesten er bij hun intrede in de vereniging mee instemmen zich voor minstens tien jaar te engageren, ongeacht het moment waarop ze een woning zouden toebedeeld krijgen. Na tien jaar werden de leden die nog geen woning hadden 'gewonnen' vrijgesteld van het lidmaatschap. Ze kregen dan hun investering, met rente, terugbetaald.

21. HISTORISCH BEELD VAN PROJECT BRUMLEBY

⁵² Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*, 74-78.

De verenigingshuizen werden in rijen gebouwd en behelsden 2 verdiepingen en 1 zolderverdieping onder het dak. Elke verdieping voorzag een volwaardige appartement. Het werd namelijk de eigenaren van de woningen opgelegd om slechts 1 verdieping te bewonen en de overige 2 te verhuren aan leden van de vereniging die nog geen woning hadden gekregen. De huizen hadden een klein tuintje aan de voorkant en aan de achterkant. De straten tussen de lange rijhuizenstructuur waren relatief smal en de bouwdichtheid groot. Open ruimte en collectieve voorzieningen waren er amper.

Één van de grootste en bekendste woningbouwprojecten uit deze periode is *Kartoffelrækkerne*, dat gebouwd werd tussen 1873 en 1889. In de architecturale vormgeving streefde men een uniformiteit in de gevels na, waarbij de lange huizenblokken moesten verwijzen naar de grote landhuizen van de upper-class. Om dezelfde reden werden de huizen bovendien mooi gedetailleerd, voorzien van verfijnde elementen en opgetrokken in betere bouwmaterialen. Deze kenmerken en het bezit van een eigen woning voldeden aan de middenklasse-idealen die vele mensen koesterden. Een belangrijke opmerking die wel moet worden gemaakt bij dit project is dat het door de populariteit eigenlijk niet meer kon voldoen aan de vereiste om goedkope arbeidershuisvesting te bieden. De huisjes waren immers zo succesvol dat eigenaars er vaak beter aan deden hun woning te verkopen met veel winst en zelf elders onderdak te zoeken.

Kartoffelrækkerne, zo genoemd vanwege de rechtlijnige structuur die doet denken aan aardappelvelden, is uitgegroeid tot een duidelijk identificeerbare buurt, inmiddels een deel van het bruisend hart van Kopenhagen. Toch is de verscheidenheid van de woningen onderling groot. Omwille van het individueel eigenaarschap hebben eigenaars doorheen de jaren hun eigen veranderingen en voorkeuren qua kleuren, omheiningen en schrijnwerk doorgevoerd. Zo is er een bepaalde betrokkenheid gegroeid. Bovendien zorgen de smalle straten voor frequente, informele contacten tussen de burens onderling. In sommige straten hebben de bewoners zelfs autoluwe of autovrije zones ingevoerd waar kinderen nu veilig kunnen spelen en waar bomen kunnen groeien.

Kenmerkend voor dit soort van collectieve woningbouwprojecten is dat het gemeenschappelijke enkel en alleen zit in het financieringsmodel. Verder zijn er geen collectieve voorzieningen, zoals gezien bij de eerder besproken voorbeelden. De gelijkenis zit eerder in de strikte structuur van lange rijhuizenblokken, het inplantingsplan en de hoge dichtheidsgraad. Het opmerkelijke is dat exact deze karakteristieken vandaag collectieve aspecten genereren.

22. HISTORISCH BEELD VAN PROJECT KARTOFFELRAEKKERNE

23. HUIDIG BEELD VAN PROJECT KARTOFFELRAEKKERNE

b. “Moderne” alternatieven

Ondanks de faam van de nedertiende eeuwse projecten, die enkel konden worden gerealiseerd onder speciale condities, konden ze geen blijvende oplossing bieden voor het enorme woningtekort. Goedkope huurappartementen in reuzenblokken werden meer en meer de norm in de fabriekssteden, die bovendien door de groeiende middenklasse werden verlaten voor de zogenaamde tuinvijken aan de rand van de stad. Ook werd er afgestapt van de traditionele woningbouwpatronen en –technieken omdat deze niet langer rendabel bleken op zulke grote schaal. Vooral de hoge stedelijke appartementsblokken bleven populair, ook al waren ze met hun veel te kleine en donkere woonruimtes niet optimaal.

De klemtoon werd meer en meer gelegd op geïndustrialiseerde bouwwijzen zoals systeembouw waarbij snel grote, eenvormige en goedkope projecten gerealiseerd konden worden. Er werd echter minder en minder geïnvesteerd in de bouw omdat dit niet langer winstgevend bleek. Als oplossing ontstond de gesubsidieerde woningbouw en samenhangend hiermee zagen de eerste woningbouwverenigingen het licht. De pioniers waren de *Vereniging voor Volstuinen (Kolonihaveforeningen)* en de *Arbeiderswoningbouwvereniging (Arbejdernes Boligforening, later Arbejdernes Andels-Boligforening of kortweg AAB)* uit 1914. Vooral tijdens de periode van economische recessie na de Eerste Wereldoorlog was er nood aan goedkope en snel te realiseren huisvesting en mede hierdoor werden er nog meer woningbouwfederaties opgericht die later werden opgenomen in een overkoepelende organisatie, namelijk *Fællesorganisationen af almennyttige danske Boligselskaber (FO)*.⁵³

Het woonproject *Bakkehusene* van architecten *Ivar Bentsen* en *Thorild Henningsen* uit 1921 werd gerealiseerd in samenwerking met de splinternieuwe *KAB (Københavns Almindelige Boligselskab)* en probeerde de oude tradities in bouwen en wonen te herstellen door terug te grijpen naar de traditionele vormgevingen uit de zeventiende en negentiende eeuw, hetzij gerealiseerd met nieuwe constructietechnieken. Er werd in dit project beduidend meer aandacht besteed aan identificatie, hoewel de gevels nog altijd uniform ontworpen werden. Enkel in de private voor- en achtertuintjes konden de bewoners hun persoonlijke smaak laten zien. Er waren geen collectieve voorzieningen, maar door de buitenruimtes te laten samenkomen bij een centraal gelegen voetpad, werd gemeenschapsvorming gestimuleerd. Omdat de nadruk lag op eenvoud en een degelijke constructie met enkel utilitaire vormtaal, werd respect voor de individuele en sociale noden centraal gesteld. *Bakkehusene* werd erg beroemd, ook in het buitenland, vanwege de vernieuwende, ruime opbouw die toch geen afbreuk deed aan de jarenlange bouwtradities.⁵⁴

24. ZICHT OP STRAAT EN VOORTUINTJES VAN PROJECT BAKKEHUSENE

Opvallend bij huisvestingsproject *Bakkehusene* is dat men door de subsidiëring een veel lagere dichtheid kan realiseren dan bij projecten als *Kartoffelrækkerne*. De gemene deler van deze twee voorbeelden is de mogelijkheid tot identificatie, ook meteen de reden van hun internationale succes en lange levensduur.

⁵³ Helen G. Welling, “Het collectieve aspect in de Deense woningbouw,” *OASE* 61 (2003): 29.

⁵⁴ Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*, 153-162. “Bakkehusene,” *1001 stories of Denmark*, geraadpleegd op 30 maart 2014, http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/en_GB/bakkehusene/stories

25. BLIDAH PARK

In Blidah Park werden 26 woonblokken nonchalant geschikt in een parkomgeving.

26. BELLA VISTA

De uitzonderlijke ligging vlakbij de zee werd door de architect ten volle benut. Elk appartement had in minstens twee kamers en vanop het balkon zicht op zee..

Desondanks de goede bedoelingen van *Bakkenhusene* bleef de zogenaamde “kilometerstijl” met lange, uniforme gevels en een universele vormtaal nog lange tijd gelden. Slechts geleidelijk aan werd deze strenge en tijdloze vormgeving vervangen door een meer open bouwwijze in parkomgeving. Door de bouwblokken trapsgewijs ten opzichte van elkaar te verschuiven werd een lossere structuur gecreëerd en een betere oriëntatie en zicht vanuit de woningen gegarandeerd. Projecten als *Blidah Park* van *Ivar Bentsen* en *Bella Vista* van *Arne Jacobsen* waren belangrijke architectonische voorbeelden in de jaren '30 en '40. Beide projecten kunnen gezien worden als een mengvorm van de tuinwijken voor de middenklasse en de appartementsblokken voor arbeidersgezinnen.⁵⁵

De vormgeving van *Bella Vista* werd sterk beïnvloed door het internationale modernisme met kenmerken als platte daken, grote glasvlakken en effen witte gevels. Deze specifieke bouwvorm werd door *Arne Jacobsen* echter uitgepuurd en omgezet naar een Deense variant met onder de witte pleisterlagen nog steeds een traditioneel baksteengebouw.⁵⁶ Hoewel de woningbouwverenigingen niet echt warm liepen voor het zuivere witte functionalisme zoals te zien in *Arne Jacobsens Bella Vista*, bleef men toch inzetten op het overnemen van kenmerken uit deze nieuwe stijl. Omdat eerdere experimenten met beton aantoonde dat hieromtrent nog onvoldoende knowhow bekend was, werd de vormtaal lichtjes aangepast aan de mogelijkheden van het gekende materiaal en en bijhorende goed ontwikkelde technische kennis, namelijk baksteen. Een typisch stijlkenmerk van dit nieuwe, Deense modernisme zijn balkons die werden gecreëerd voor maximale bezonning.⁵⁷

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog kwamen er speciale regerings-subsidies voor kroostrijke, maar kansarme gezinnen. Tegelijk hiermee ontstond een nieuw soort woningprojecten, de zogenaamde “category developments” die slechts voor deze beperkte doelgroep werden ontworpen en gebouwd. Het project *Stenmaglevej* was hiervan een duidelijk voorbeeld.⁵⁸ Na de Tweede Wereldoorlog werd deze aanpak aangepast en werd vooral ingezet op huisvesting voor gezinnen met een hoger inkomen. De 3 grote woningbouwverenigingen die tijdens de oorlog worden opgericht, namelijk *Arbejderbo* in 1941, *Dansk Almennyttigt Boligselskab (DAB)* in 1942 en *Lejerbo* in 1944 streven elk op hun eigen manier deze gedachtegang na. Terwijl *Lejerbo* vooral belang hechte aan een suburbane ligging, focusten *Arbejderbo* en *DAB* op de kwaliteit van de nieuwe woningen. Deze laatste organisatie werd onder leiding van architect *Erling Knudsen* een van de meest vooraanstaande woningbouwverenigingen als het op experimentele en kwalitatieve woningen aankwam.

⁵⁵ Voor meer informatie: <http://www.dac.dk>

⁵⁶ Voor meer informatie: https://www.triposo.com/poi/Bellavista_housing_estate

⁵⁷ Welling, “Het collectieve aspect in de Deense woningbouw,” 31-32

⁵⁸ Voor meer informatie: <http://www.samenhuizen.be/cohousingdk/>

Dit niet in het minst omdat *Knudsen* inzag dat collectieve voorzieningen een grote meerwaarde konden bieden in grotere woningbouwprojecten. Gezien de slechte financiële en materiële situatie gedurende de oorlogsperiode, er waren immers veel minder grondstoffen voorhanden, was het onmogelijk om alle individuele woningen te voorzien van bijvoorbeeld een wasruimte, kelder en logeerkamer. Door deze faciliteiten collectief aan te bieden op grotere schaal werd een kwalitatievere woonomgeving gecreëerd voor alle bewoners.⁵⁹

Naast de woningbouwverenigingen, dacht ook de Deense overheid na over oplossingen voor de grote woningnood na de Tweede Wereldoorlog. Reeds tijdens de oorlogsjaren werd via debatten en onderzoeken gezocht naar mogelijke reddingsmiddelen. De 2 belangrijkste publicaties concludeerden respectievelijk dat sociale woningbouw een belangrijke rol moest spelen bij de naoorlogse wederopbouw en dat grotere woningbouwprojecten moesten worden gerealiseerd met een goede stedenbouwkundige aanpak en collectieve voorzieningen. Beide rapporten stuurden ook aan op het geven van goedkope leningen met een lage rente. Deze aanbevelingen leidden uiteindelijk tot een nieuwe wetgeving met soepelere voorwaarden voor de sociale woningbouw. Enkele projecten die uit deze veranderingen voortvloeiden, maar toch nog sterk vasthielden aan de traditionele bouwtechnieken zijn *Islevvænge* van *Arne Jacobsen* uit 1949 en *Søgaard Park, Ved Fortet, Hjortekær* en *Søndergårdsparken*, allen gebouwd door woningbouwverenigingen in en rond de gemeente Gladsaxe.⁶⁰

Een vooraanstaand voorbeeld uit die tijd, dat werd gebouwd vanuit dezelfde overtuigingen maar hoofdzakelijk bedoeld was voor de hogere klasse, is *Søholm* in Klampenborg nabij Kopenhagen. Dit project, gelegen in het beroemde *Belle-vue-complex*, werd ook ontworpen door *Arne Jacobsen*. Hij maakte voor deze moderne ontwerpen met grote raamvlakken gebruik van nieuwe constructietechnieken, maar bleef door de bakstenen opbouw ook trouw aan de Deense traditie. Naast de trapsgewijze plaatsing van de woonblokken, vielen vooral de met veel aandacht ontworpen binnenruimtes op. In tegenstelling tot bijna alle voorgaande projecten, werd in *Søholm* voor het eerst geëxperimenteerd met de woonruimte op zich, in plaats van enkel te focussen op de site in haar geheel. De woningen werden ontworpen als bindend element voor het gezin en hadden zeer vernieuwende grondplannen voor die tijd. *Arne Jacobsen* plaatste de leefkamers een verdieping hoger om optimaal te kunnen genieten van het uitzicht. De eetkamer met naastgelegen keuken op het gelijkvloers stond via een vide in verbinding met de etage. Een dubbelhoge glaswand zorgde voor maximale lichtinval en toegang tot het privéterras aan de achterzijde.⁶¹

⁵⁹ Welling, “Het collectieve aspect in de Deense woningbouw,” 33

⁶⁰ ibidem, 34

⁶¹ Els De Leeuw en Mieke Vander Cammen, “Collectief wonen. Cohousing in Denemarken” (eindwerk, KU Leuven, 2001).

27. ARTIKEL IN TIJDSCHRIFT WONEN VAN 1958

RECHTERPAGINA

28. BOVEN: HISTORISCH BEELD VAN PROJECT SÖHOLM

29. MIDDEN: HUIZENRIJ VAN PROJECT SÖHOLM

30. ONDER LINKS: ACHTERZIJDJE WONING VAN PROJECT SÖHOLM

31. ONDER RECHTS: VOORZIJDJE WONING VAN PROJECT SÖHOLM

Söholm werd in het architectuurtijdschrift *Wonen* besproken in 1958 in verband met een studiereis georganiseerd door de Belgische architectenvereniging. In het artikel is men kritisch tegenover “de rommelachtige toestand die rijwoningen in België over het algemeen veroorzaken”. Het voorbeeld uit Denemarken wordt omschreven als een “woonkunst van een nieuwe orde” en men pleit ervoor om deze variaties op “het thema van het huis in een aaneensluitende rij” in België als voorbeeld te nemen.⁶²

⁶² Dolphyn, J., “Woningen in aaneengesloten rijen te Söholm,” *Wonen* (1958): 309-312.

32. ACHTERGEVEL VAN PROJECT HØJE SØBORG

33. LUCHTBEELD VAN PROJECT HØJE SØBORG

34. PROJECT HØJE GLADSAXE

Deze woonmachine heeft veel gelijkenissen met Le Corbusiers Ville Radieuse. Nochtans is de bouwwijze identiek aan die van het landelijkere Albertslund Syd.

35. ALBERTSLUND SYD

c. Naoorlogse euforie

Vanaf het begin van de jaren '50, toen er nog steeds een dreigend tekort aan woningen was maar een leefbaar economisch klimaat heerste, ontwikkelde de meer geïndustrialiseerde bouwwijze zich langzaam maar zeker vanuit een toenemende behoefte voor rationaliteit en repetitiviteit. Er moesten immers nog steeds veel nieuwe woningen worden gebouwd, maar met een minimum aan productiemiddelen en arbeidskrachten. Door de hernieuwde welvaart, kon men het zich vanaf toen permitteren om op zoek te gaan naar nieuwe constructiemethoden en -materialen die niet perse geschoolde arbeiders vereisten en een snelle productie mogelijk maakten.⁶³ Een goed voorbeeld van deze nieuwe bouwstijl is het project *Høje Søborg* in Gladaxe, een deelgemeente van Kopenhagen, uit 1951. Dit werd gebouwd in samenwerking met woningbouwvereniging *Dansk Almennyttigt Boligselskab (DAB)* naar een ontwerp van architecten *P.E. Hoff* en *B. Windinge*. Het 5 verdiepingen hoge woonblok bood onderdak aan 120 gezinnen in verschillende soorten appartementen met 1 tot 4 slaapkamers. Daarnaast werden er ook bewust collectieve faciliteiten voorzien zoals een gezamenlijk restaurant, een poetservice, een kinderdagverblijf, verschillende gastenkamers en zelfs feestzalen die uitgaven op een ruim dakterras.⁶⁴ Dit model van collectief wonen werd omschreven als "kollektivhuset". In de periode 1955-1970 experimenteerde men in Denemarken, naar Zweedse voorbeelden, met deze manier van wonen. Andere voorbeelden zijn bijvoorbeeld *Kollektivhuset Adelaide* in Ordrup en *Sophie Amaliegården* in Frederiksberg.⁶⁵

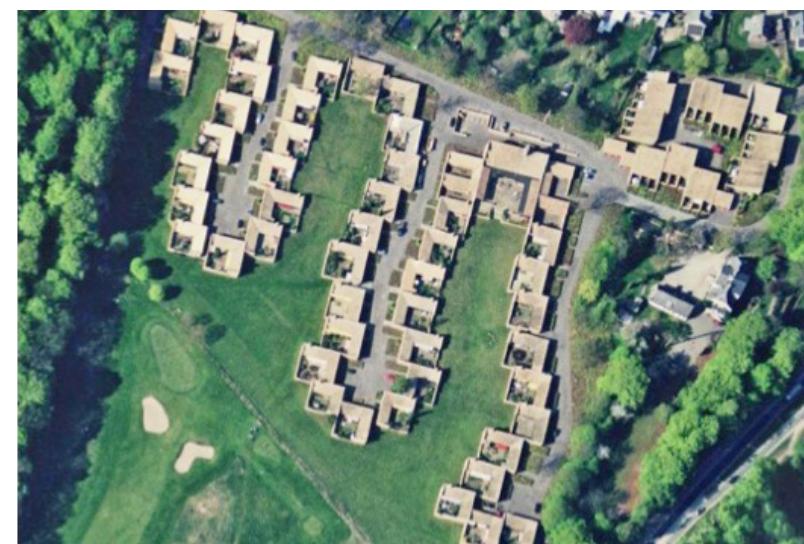
In de loop van de Fifties nam de welvaart en hiermee het succes van de grote, geïndustrialiseerde bouwprojecten steeds meer toe. De Deense overheid steunde deze, soms experimentele, initiatieven met zowel financiële als directe betrokkenheid door op te treden als bouwheer. De bouwsector kwam meer en meer in handen van grote huisvestingsmaatschappijen en er werd steeds minder met architecten gewerkt. Tot grote spijt van deze laatste werd hierdoor de nadruk verlegd van kwaliteit naar kwantiteit en werden de menselijke noden en behoeftes ondanks alle eerdere inspanningen naar de achtergrond verschoven. Vanaf de jaren '60 geraken de traditionele bouwen woonmethodes echt volledig in verval ten koste van de snellere en meer winstgevende industriële constructiewijzen. De 2 initiatieven die hiervan bewijs leveren zijn *Albertslund Syd* en *Høje Gladsaxe*, beide gerealiseerd tussen 1963 en 1967 in de buurt van Kopenhagen. *Albertslund Syd* werd gebaseerd op het model van mediterrane dorpen met lage patiowoningen en een doordacht netwerk van straten en pleinen. *Høje Gladsaxe* stond met zijn torenhoge landmerk aan de rand van Kopenhagen voor het tegenovergestelde, namelijk het drukke stadsleven.⁶⁶

⁶³ Els De Leeuw en Mieke Vander Cammen, "Collectief wonen. Cohousing in Denemarken."

⁶⁴ Norbert Schoenauer, *6000 years of housing* (New York: WW Norton & Co, 2000), 460.

⁶⁵ Voor meer informatie: Hans Erling Langkilde, *Kollektivhuset*. (Kopenhagen: Dansk Videnskabs Forlag, 1970).

⁶⁶ Orum-Nielsen, *Dwelling at home in community on earth*, 195.

37. LUCHTBEELD MET VERSPRINGENDE WONINGEN VAN PROJECT TERRASSERNE

In navolging van *Albertslund Syd* werden verschillende projecten tijdens de jaren zestig ontworpen met mediterrane of andere buitenlandse invloeden. Het eerste voorbeeld is *Terrasserne* naar een ontwerp van *Jørn Utzon*, ook de architect van het wereldvermaarde *Sydney Opera House*. Dit project met in totaal 77 wooneenheden, gelegen in een groen, heuvelachtig gebied, werd gebaseerd op *Kingohusene* uit 1953, eveneens door *Utzon* ontworpen. De belangrijkste kenmerken van *Terrasserne* zijn de organische vormgeving en de unieke aaneenschakeling van compacte patiowoningen met een specifieke spanningsverhouding tot gevolg. Elk ommuurd huis herbergt de essentiële woonvertrekken, garage en berging en zelfs een private buitenruimte. Daarnaast zijn er ook gemeenschappelijke gastenkamers, hobbyruimten en feestlokalen. Ook de omringende groenzone die tussen de kettingen van woningen doorslingert, is volledig collectief.⁶⁷

⁶⁷ "The Fredensborg Housing Estate," *1001 stories of Denmark*, geraadpleegd op 7 april 2014, http://www.kulturarv.dk/1001fortaellinger/en_GB/the-fredensborg-housing-estate

Andere invloeden die regelmatig opnieuw opduiken zijn het Amerikaanse modernisme dat onder meer werd vertegenwoordigd door *Frank Lloyd Wright* en het minimalisme dat zo typisch was voor *Mies van der Rohe*. Het is vooral de combinatie van vrijheid en beperking ontstaan uit de modulaire constructiesystemen, die perfect paste bij de standaardisatie en modulaire planning die door de Deense overheid werd gepromoot. Ondanks de enorme technologische vooruitgang en de goede voorbeelden, kwam er steeds meer protest tegen de nieuwe, maar onpersoonlijke bouwwijzen. Het hoogtepunt was de studentenrevolutie van 1968 in Parijs die heel het Europese vasteland beïnvloedde. De architecten en de gehele bouwindustrie werden schuldig verklaard voor de mechanische en vervreemdende architectuur en de moderne vooruitgang in het algemeen werd in vraag gesteld. In Denemarken leidde deze revolutie tot een andere benadering van het bouwen en wonen. Binnen het gehele beroepsveld werd nagedacht over oplossingen die ervoor konden zorgen dat bewoners zich weer beter in hun huis voelden. Ook de overheid nam deel aan de opwaarderingscampagne door verscheidene wedstrijden uit te schrijven voor experimentele woningbouwprojecten. Hierbij stonden participatie van de bewoners, een flexibele opbouw en het gemeenschapsgevoel centraal.⁶⁸

Een ander antwoord op de strubbelingen in de Deense bouwsector kwam er met de oprichting van de vrijstad *Christiania* in 1971. Hierbij werd het leegstaande militaire domein in Christianshavn bezet door een groep jongeren. Samen streefden zij naar een betere leefomgeving met meer groen en ruimte. De verscheidene pogingen van overheid en ordediensten om de site te ontruimen mislukten keer op keer en de gemeenschap organiseerde zich verbazend goed.⁶⁹ Door een evenwichtige combinatie van gemeenschappelijkheid en vrijheid slaagde men erin om een uitgebreid aanbod van faciliteiten te voorzien. Zo waren er in *Christiania* een heleboel eigen instituten waaronder een kinderopvang en werd zelfs eigen werkgelegenheid gecreëerd. Door de unieke combinatie van het vrije leven dat men er leidde en de idealen van anarchisme en liefde, werd deze nieuwe levensvorm vaak afgedaan als een hippiegemeenschap. Desondanks de vele commentaren en enkele onvermijdelijke hindernissen doorheen de geschiedenis, bestaat *Christiania* nog tot op de dag van vandaag. De oorspronkelijke bewonersgroep is ondertussen flink uitgedund, maar de vele nieuwe bewoners die hier een nieuw leven willen beginnen, zetten de tradities verder. Samen vechten ze nog steeds voor autonomie en collectief gebruiksrecht van het domein. Naast de bewoning in bestaande gebouwen van defensie, zijn er ook vele verschillende types nieuwbouwwoningen ontstaan. *Christiania* is in Denemarken ondertussen uitgegroeid tot een icoon en een groot deel van de bevolking wil het graag behouden als een soort van sociaal experiment met zelfbestuur en aandacht voor de culturele waarde.

⁶⁸ Els De Leeuw en Mieke Vander Cammen, "Collectief wonen. Cohousing in Denemarken."

⁶⁹ Voor meer informatie: <http://www.visitdenmark.co.uk/en-gb/copenhagen/attractions/christiania>

38. BOVEN LINKS: TOEGANG VAN DE VRIJSTAD

39. BOVEN RECHTS: VLAG VAN CHRISTIANIA

40. MIDDEN LINKS: ARTIESTENWONING

41. MIDDEN RECHTS: GRAFFITI & SPREUK

42. ONDER: BETOGING VOOR BEHOUD VAN CHRISTIANIA

43. STICHTERS VANDKUNSTEN

Van links naar rechts: Jens Thomas Arnfred, Michael Sten Johnsen, Svend Algren en Steffen Kragh, allen architect van opleiding en bezielers van Vandkunsten. Dit ontwerpteam is ondertussen flink uitgebreid met meer dan 58 personeelsleden.

44. STRAATBEELD TINGGARDEN

Autoluwe straten waarop de woonunits via de begane grond of via een buitentrap uitgeven.

45. ACHTERGEVELS TINGGARDEN

Collectieve groenzone die woningen omzoomd en via verschillende toegangen te bereiken is voor ontspanning.

d. Vandkunsten

Christiania had niet alleen veel invloed op het dagelijkse leven in de directe omgeving, de gedachtegang van deze vrijstad heeft ook verschillende tastbare producten opgeleverd. Naast de in Denemarken nog steeds *Christiana-bike* genoemde bakfiets, is ook het ontwerpteam *Vandkunsten* een nazaat van *Christiania*. Gesticht door architecten *Svend Algren*, *Jens Thomas Arnfred*, *Michael Sten Johnsen* en *Steffen Kragh* streefde *Vandkunsten* naar een vernieuwende architectuur die gemeenschap en individu kon verbinden. De architecten probeerden nieuwe modellen te ontwikkelen om in te gaan tegen de steeds individualistischer wordende maatschappij met typische eengezinswoningen in monotone stijlen. Door het toepassen van complexere structuren en meerdere types van woningen te combineren, slaagden ze er steeds opnieuw in om een additieve architectuur te realiseren met meer aandacht voor de natuurlijke omgeving.⁷⁰

Eén van de eerste projecten van *Vandkunsten* was *Tinggården*, gebouwd in 1978 met woonruimte voor ongeveer 90 gezinnen. Hoewel het uiteindelijke ontwerp sterk afweek van de oorspronkelijke ideeën en *Vandkunsten* hierdoor een hoop kritiek te verwerken kreeg, was het project erg succesvol. De woningen werden geplaatst in clusters van 12 tot 15 eenheden met elk hun eigen gemeenschapshuis om samen te eten en te ontspannen. De straten tussen deze clusters, waarop bovendien alle woonunits uitgeven, vormen opnieuw een centrale ontmoetingsplek. Daarnaast is er ook een groot collectief gebouw voorzien voor grote bijeenkomsten of binnensporten. De woningen hebben verschillende vormgevingen en indelingen, maar een standaard die door *Vandkunsten* werd ingevoerd is de open keuken met aansluitende zitruimte.⁷¹

Tussen de standaard eengezinswoningen werden ook kleinere woningen voorzien, bijvoorbeeld voor jongeren die het ouderlijk huis willen verlaten of alleenstaanden die na een scheiding toch in dezelfde buurt willen blijven wonen. *Tinggården* biedt een woonplek voor iedereen, met als enige vereiste verdraagzaam te zijn tegenover de andere bewoners. Door de unieke vormgeving en goede structurele organisatie werd *Tinggården* al snel een prototype voor de Deense woningenbouw. Door het succes van dit project werden immers opnieuw veel meer laagbouwconstructies verwezenlijkt en verdwenen de zogenaamde woonmachines eindelijk weer naar de achtergrond. *Vandkunsten* kreeg door *Tinggården* een vooraanstaande pionierspositie in de architectuurwereld en won verschillende ontwerpwedstrijden. Hoewel de vormgeving wel wat moderner werd, bleven de basiskwaliteiten van *Tinggården* gelden.⁷²

⁷⁰ "Tegnestuen Vandkunsten," *vandkunsten*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.vandkunsten.com/uk/Vandkunsten>

⁷¹ Erik Nygaard, "Kleine stapjes naar een betere wereld," *OASE* 61 (2003): 96-109.

⁷² "Tinggården," *vandkunsten*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.vandkunsten.com/uk/Projects/Project/tinggarden-1-social-housing/120-37.p>

Een volgend, gelijkaardig project van *Vandkunsten* is *Fuglsangpark* uit 1980, eveneens gebouwd in de buurt van Kopenhagen. Dit woongebied bood plaats aan 189 gezinnen in 11 verschillende woningtypes die als U-vormige groepen werden opgesteld rond een gemeenschappelijk grasveld. De woningen hadden elk ook een privétuin, zowel voor- als achteraan de woning. Achteraan gaf deze toegang tot het grasveld waar onder andere plaats was voor moestuintjes, de voortuinen grensden aan de smalle, autoluwe straten. Om het gemotoriseerde verkeer zo min mogelijk de rust te laten verstoren, werden op specifieke plaatsen gegroepeerde parkeerplaatsen voorzien. Andere publieke faciliteiten zoals een schooltje en een buurthuis werden ook ingepland tussen de woningclusters. Zo ontstond een verweving van private en publieke sferen, maar de gemeenschappelijkheid werd nooit opgedrongen. Elke bewoner kon zelf kiezen in welke mate hij al dan niet collectief wilde leven.⁷³

Het ontwerpteam van *Vandkunsten* is tot op de dag van vandaag actief in de architectuursector en dit niet alleen in Denemarken. Toch is het wel in dit land dat de meeste van hun opdrachten gerealiseerd werden. Een meer recent project is *Kvistgård*, gebouwd in de suburbane wijk Helsingør, ten noorden van Kopenhagen. De initiatiefnemer voor dit woningencomplex was *BBB (Bedre Billigere Boliger of Betere Goedkopere Woningen)*, een projectontwikkelaar die bekend staat voor het realiseren van grote, vaak collectieve woningbouwprojecten met een hogere architectonische waarde voor een zo laag mogelijke prijs. Het winnende ontwerp van *Vandkunsten* omvatte 190 woningen in een landschappelijke compositie met clusters van 9 units rond een gemeenschappelijk grasveld. Deze collectieve groenzone geeft toegang tot semiprivate en private buitenruimtes en de verschillende types individuele woningen.⁷⁴

Een vierde project van *Vandkunsten*, tevens gebouwd in 2003 naar aanleiding van een ontwerpwedstrijd is *Teglvaerkshavnen* in het zuidelijke gedeelte van Kopenhagen, dichtbij de grote haven. Dit woongebied met 120 sociale verhuur- en private verkoopappartementen was het resultaat van een ontwerpwedstrijd uit 2003. Het geheel werd op grote schaal uitgewerkt met torenhoge bouwvolumes tot gevolg, maar toch slaagde men er ook in de typische kleinschaligheid van een Deens dorp te bewaren door de woningen en gemeenschappelijke ruimtes doordacht te schikken. Het water, de weerspiegelingen en de grote openheid leidden tot een unieke sfeer die enkel nog wordt versterkt door de moderne, zwarte gebouwen en de hoge graad van transparantie. De architecturale vormgeving is bovendien niet dwingend, maar laat voldoende ruimte voor eigen interpretatie en invulling door de bewoners.⁷⁵

⁷³ Tom Avermaete en Eva Storgaard, "De Fællesgård," *DASH: Delft Architectural Studies on Housing* (2010): 53-54, 137.

⁷⁴ idem, p. 54-56

⁷⁵ "Teglvaerkshavnen Housing," *Urbarama, Atlas of Architecture*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://nl.urbarama.com/project/teglvaerkshavnen-housing>

46. WONINGEN FUGLSANGPARK

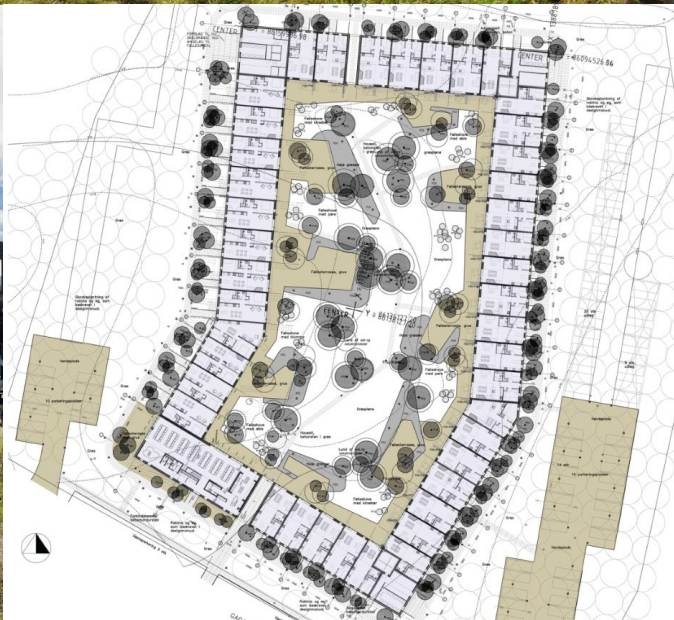
De verschillende types van woningen in *Fuglsangpark* hadden een zelfde, industrieel ogende vormgeving met gevarieerd materiaalgebruik.

47. WOONUNITS PROJECT KVISTGARD

48. PROJECT TEGLVAERKSHAVNEN BY NIGHT

49. BOVEN: CHARLOTTEHAVEN
 50. MIDDEN LINKS: BUITENGEVEL LANGE ENG
 51. MIDDEN RECHTS: PLAN LANGE ENG
 52. ONDER LINKS: BINNENZICHT 8 HOUSE
 53. ONDER RECHTS: BUITENZICHT 8 HOUSE

e. Recente ontwikkelingen

Naar het voorbeeld van *Vandkunsten* hielden meer en meer Deense architecten en hun eventuele ontwerpteams zich recentelijk bezig met grote, collectieve woonprojecten. Met de historische lessen van respect voor mens en traditie in het achterhoofd, werden al vele architectonische pareltjes gerealiseerd die bovendien uitstekende woonkwaliteiten bieden. Denemarken is en blijft hierdoor nog steeds het land bij uitstek voor collectieve woningbouw en neemt een voorbeeldfunctie in tegenover alle andere landen die ook bezig zijn met gemeenschappelijke woonvormen.

Een eerste project dat niet kan ontbreken in dit overzicht is *Charlottehaven*, gebouwd vanaf 2001 in Østerbro, een deelgemeente van Kopenhagen. De initiatiefnemer was industrieel *Finn Harald Simonsen* en het ontwerp komt van *Lundgaard en Tranberg Arkitekter*. In totaal bestaat het complex uit 222 appartementen, waarvan 178 voor verhuur en 44 als hotelaccomodaties. Er is ook een servicecenter met fitnessruimte, zwembad, conferentiezalen, horecagelegenheden en kinderopvang. Het geheel werd gerealiseerd op de site van een voormalige aluminium verwerkende fabriek met veel open ruimte en publiek toegankelijke groenzones. Deze buitenruimte wordt omzoomd door de 5 tot 6 verdiepingen hoge woonblokken waarin de huurappartementen gevestigd zijn. De hotelfaciliteiten bevinden zich in aparte gebouwen, namelijk een langwerpige, laag bouwvolume met alle voorzieningen en 2 hoge torens voor de hotelappartementen. De vormgeving sluit aan bij die van de omringende oorspronkelijke gebouwen en de stijl is typisch voor de omgeving van Kopenhagen. De zwart-blaauwe baksteenfacades hebben balkons met glazen ballustrades om niet alleen daglicht binnen te brengen, maar ook een aangenaam uitzicht te bieden.⁷⁶

Lange Eng, een tweede hedendaags voorbeeld uit 2009, gelegen ten zuiden van Kopenhagen, herbergt 54 woningen. Het initiatief voor dit project kwam van families die op zoek waren naar een betere woonomgeving dan de typische verkaveling met kleine percelen. Hierbij wilden ze collectief wonen centraal stellen, maar niet ten koste van hun individuele levenskwaliteit. Samen met architect *Dorthe Mandrup* werd een groot, 2 verdiepingen tellend bouwvolume ontworpen waarin 8 verschillende woningtypes met een oppervlakte van 71 tot 128 vierkante meter werden gecombineerd. Het gebouw werd opgesteld zodat bijna alle woningen uitgeven op de centrale, gemeenschappelijke buitenruimte. Deze is bovendien ook bereikbaar voor het publiek en herbergt een veelvoud aan functies waaronder terrassen, speelruimte voor de kinderen, een buitenkeuken met barbecue, een moestuin en zelfs een eigen fruitboomgaard. Ook gastenkamers, een professioneel uitgeruste keuken, vergader- en feestzalen, een fitnessruimte en zelfs een kleine bioscoop zijn voorzien.⁷⁷

⁷⁶ "About Charlottehaven," *Charlottehaven*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.charlottehaven.com/en/about/our-story>

⁷⁷ Avermaete en Storgaard, "De Fællesgård," 56-59

Het meest tot de verbeelding sprekende project in dit rijtje is wellicht het *8 House*, ontworpen in 2010 door architectenbureau *Bjarke Ingels Group (BIG)* in Kopenhagen. Niet alleen de schaal, het complex biedt plaats aan 476 gezinnen op een totale oppervlakte van 61.000 vierkante meter, maar ook vooral de uitzonderlijke vormgeving maken van het *8 House* een echte trekpleister. Het gebouw, dat de vorm van het cijfer acht heeft, werd gerealiseerd in samenwerking met de St. Frederikslund Holding en projectontwikkelaar Per Hofner. Het herbergt niet alleen residentiële, maar ook retail en administratieve functies. Door de speciale vorm ontstaan twee collectieve buitenruimtes die worden gescheiden door de zogenaamde knoop van de vlinderdas. Op dit knooppunt bevinden zich collectieve faciliteiten en een verbindingstunnel tussen de twee groenzones. De blikvanger van het project is echter het, zelfs voor fietsers, toegankelijke dak.⁷⁸

f. Conclusie

De Deense traditie is even gevarieerd als uitgebreid. Door de jaren heen kende de Deense wooncultuur verschillende fases, met zowel hoogte- als dieptepunten. Een constante in deze evolutie is echter dat de meerwaarde van wonen in gemeenschap nooit verloren is gegaan. Zoals eerder aangehaald onderging de traditie van bouwen en wonen meerdere veranderingen, maar de basiskennmerken van het Deense collectieve wonen bleven altijd overeind. Centraal stond dat het individu altijd ondergeschikt was aan de gemeenschap, terwijl de gemeenschap enkel kon gevormd worden via de individuen. Hierbij zijn waarden als persoonlijkheid, toe-eigening en privacy, vooral in de laatste decennia, steeds belangrijker geworden. Ondanks het vasthouden aan eeuwenoude tradities op het vlak van collectief wonen, worden er vandaag de dag in Denemarken uiterst eigentijdse en voortuitstrevende nieuwbouwprojecten gerealiseerd. De Deense ervaring met gemeenschappelijk wonen is tot op heden onovertroffen en kan voor vele andere landen dienen als inspiratiebron bij uitstek.

⁷⁸ "8 House / BIG," *archdaily*, *Selected Works*, geraadpleegd op 5 mei 2014, <http://www.archdaily.com/83307/8-house-big/>

2.2.2 — België

In tegenstelling tot Denemarken kent België helemaal geen rijke geschiedenis als het op collectief wonen aankomt. Integendeel, de hoge graad van gemeenschappelijkheid die in Denemarken zo geïntegreerd is in talloze projecten is voor de meeste Belgen een ver van hun bed show. Toch zijn er ook enkele historische voorbeelden van collectieve woonprojecten te vinden in België, hetzij met hele andere kenmerken dan de hierboven aangehaalde Deense tegenhangers.

a. Tuinwijken

Een eerste categorie van collectieve wooncomplexen zijn de zogenaamde tuinwijken die ontstonden vanaf het begin van de twintigste eeuw. Het concept van aaneengeschakelde woningen met ruime tuinen en mooi aangelegde straten en pleinen is oorspronkelijk enkel gekend in Engeland. Door de grote woningnood in België na de Eerste Wereldoorlog blijkt dit echter de ideale oplossing om relatief snel veel, goedkope en kwalitatieve woningen te voorzien voor de lagere klassen. De bouw van deze wijken wordt vaak in handen genomen door allerlei huisvestingsmaatschappijen, zo ook de allereerste tuinwijk *Klein Rusland* te Zelzate. Deze tuinwijk met 168 woningen, een hotel en een watertoren werd ontworpen door *Huib Hoste* en *Louis Van der Swaelmen*. Het geheel wordt gebouwd door plaatselijke aannemer *Napoleon De Meyer* en gebeurt onder het toezicht van de in 1919 opgerichte *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken (NMGWW)*. De naam is niet enkel gekozen omdat er 2 Russen betrokken waren bij het bouwproces, maar ook omdat de vormgeving van de gepleisterde huizen onder platte daken Russisch aandoet. De wijk werd in meerdere fases gebouwd en er zijn verschillende types van woningen opgetrokken, sommigen in baksteen, sommigen in beton. Ook het straatbeeld is erg gevarieerd, er zijn namelijk zowel rechte straten als straten met verspringende bouwlijnen, maar ook lanen en pleinen. De open ruimtes in de bouwblokken werden voorzien van openbare groenzones.⁷⁹

Veel bekendere realisaties zijn de tuinwijken *Le Logis* en *Floréal* in de Brusselse gemeente Watermaal-Bosvoorde. In tegenstelling tot Klein Rusland kwam het initiatief van *Le Logis* niet van een huisvestingsmaatschappij, maar van de toekomstige bewoners van de wijk. Daartoe werd in 1921 een coöperatieve venootschap opgericht door verschillende bedienden. Ook bij *Floréal* kwam het initiatief niet van een huisvestingsmaatschappij, maar werd in 1922 de venootschap *Floréal* opgericht door de drie vooraanstaande heren *Lippens*, *Huysmans* en *Husdens* die respectievelijk optraden als vertegenwoordiger van de Staat, vertegenwoordiger van de Provincie en zaakvoerder. Beide tuinwijken in Watermaal-Bosvoorde worden in verschillende fases gebouwd door beperkte middelen.

⁷⁹ "Tuinwijk Klein Rusland," *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/21964>

54. TUINWIJK KLEIN RUSLAND

55. TUINWIJK FLORÉAL

56. TUINWIJK LE LOGIS

Vooraf bij *Le Logis*, ontworpen door *Jean Eggerickx* en *Louis Van der Swaelmen*, waren de levensomstandigheden in het begin niet echt optimaal. Er was nog geen stromend water of elektriciteit en de openbare voorzieningen zoals wegen, rioleringen en straatverlichting lieten te wensen over. De definitieve oplevering van de wijk kwam er ook pas in 1951 met in totaal 899 woningen waarvan 726 eengezinswoningen, 164 appartementen, 9 winkels, 3 kindertuinen, een sociaal centrum, garages, werkplaatsen en winkels. De vormgeving van *Le Logis* is sober en traditioneel. De bakstenen huizen staan gerangschikt in een zorgvuldig aangelegde groenzone met beplantingen, grasperken en bloemen. Tuinwijk *Floréal* werd gebouwd door dezelfde architecten en lag bovendien vlak naast *Le Logis*. In totaal telt *Floréal* 630 huizen, waarvan 350 eengezinswoningen, qua vormgeving net als *Le Logis* gebaseerd op de Engelse cottagestijl. De opvallendste verschillen tussen de twee wijken zijn de kleuren van het houtwerk, groen voor *Le Logis* en geel voor *Floréal* en de straatnamen, respectievelijk gebaseerd op de dieren- en bloemenwereld.⁸⁰

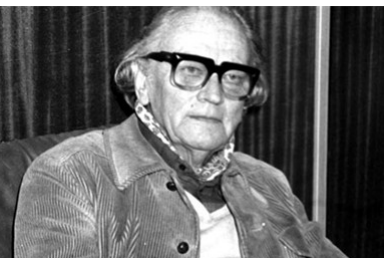
b. Wooneenheden

Omdat in stedelijke omgevingen vaak niet genoeg ruimte ter beschikking kon gesteld worden voor het aanleggen van tuinwijken, werd hier vaker ingezet op hoogbouwinitiatieven. Naar het voorbeeld van de bekende en eerder aangehaalde *Ville Radieuse* van *Le Corbusier*, zagen ook in België enkele zogenaamde woonmachines het licht. Een echte trendsetter op dit vlak was *Renaat Braem*, architect van opleiding, maar eigenlijk manusje-van-alles met onder andere ook enkele succesvolle beeldhouw- en schilderwerken op zijn palmares. De jonge *Braem* kreeg, als een van de weinige Belgen, de kans om zijn architectuurstudies in glans af te werken als zogeheten volontaire in het atelier van de destijds al grote meester *Le Corbusier*. Hier werden hem wijsheden bijgebracht die doorheen zijn hele leven en carrière van grote belang zullen blijken. Niet alleen leerde hij er dat vorm ook een functie is, ook het belang van emotie in ontwerpen, de betekenis van rationaliteit en de noodzakelijkheid van natuurlijke factoren als lucht, licht, zon en groen heeft hij hier voor het eerst ervaren. *Renaat Braem* was een man met een sociale missie die hij, in navolging van zijn leermeester *Le Corbusier* en diens *CIAM* (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*), zijn hele leven vol overtuiging probeerde toe te passen.⁸¹

Eén van de eerste collectieve projecten van *Braem* en tevens één van de eerste collectieve woonblokken ooit in België gebouwd, is *Het Kiel* te Antwerpen. *Braem* kreeg de opdracht voor dit gigantische project van de toenmalige Antwerpse burgemeester *Lode Craeybeckx*, tesamen met het ontwerp voor het *Administratief Centrum* in 1950.

57. VILLE RADIEUSE LE CORBUSIER

58. RENAAT BRAEM

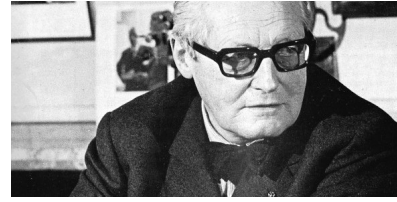
⁸⁰ "De Tuinwijken," *Opmerkelijke gebouwen of plaatsen in Watermaal-Bosvoorde*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <http://www.watermaal-bosvoorde.be/nl/gemeente/historiek-1/opmerkelijke-gebouwen-of-plaatsen#logis>

⁸¹ Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, *Renaat Braem, 1910-2001*. (Brussel: ASA Publishers, 2010), 9.

Door de grote woningnood na de Tweede Wereldoorlog was de stad immers genoodzaakt, net als de rest van België, om de wederopbouw op een snelle en efficiënte manier te verwezenlijken. Reeds voor de oorlog waren door het stadsbestuur zogenaamde uitbreidingsgebieden aangekocht, net buiten de stadskern in de districten Kiel en Luchtbal. Door het ter beschikking stellen van deze terreinen aan de huisvestingsmaatschappijen kon bij de wederopbouw veel tijd, moeite en geld gespaard worden die anders zou verloren gegaan zijn bij de zoektocht naar een geschikte locatie. Op aanraden van architect *Léon Stynen*, toenmalig directeur van het *Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedenbouw* te Antwerpen, de huidige Faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen, koos de *Sociale Maatschappij Huisvesting Antwerpen* voor *Renaat Braem* als hoofdontwerper. Voor *Braem* was dit de uitgelezen kans om zijn sociale ideologieën eindelijk in de praktijk waar te kunnen maken. De *Unité d'Habitation* van *Le Corbusier* fungeerde als model bij uitstek.⁸²

Het complex dat *Braem* op *Het Kiel* ontwierp, bestaat uit een aaneenschakeling van 3 hoge woonblokken met elk 12 verdiepingen en 120 appartementen, 6 lagere blokken met elk 8 verdiepingen en 56 appartementen en een laagbouw met 40 bejaardenwoningen en een buurtcentrum. Anders dan bij de oorspronkelijke, meer regelmatige inplanting, werden de verschillende woonblokken uiteindelijk zigzag tegenover elkaar geplaatst om zo in elke woonunit maximaal uitzicht en daglicht toe te laten. *Braem* stemde deze inplanting minutieus af op de groene omgeving die *Het Kiel* omzoomt en dienst doet als ademruimte voor de stadsmens. Ook in de woonblokken wordt verwezen naar de collectieve buitenruimte door de buitengallerijen, waarop alle woonunits uitkomen, die fungeren als een soort straten. Andere kenmerken die het gebouw een echte *Braem*-stempel geven zijn de functionele zaken die zichtbaar worden gelaten. Zo worden de leidingen bijvoorbeeld niet verstopt achter valse wanden, maar net tentoongesteld in glazen omkastingen. Door elke leiding een andere kleur te geven, fungeren ze tegelijkertijd als decoratieve elementen. *Braem* zorgt ook voor een *gesamtkunst* door eigen esthetische elementen als beeldhouwwerken en muurschilderingen te integreren in zijn ontwerp.⁸³

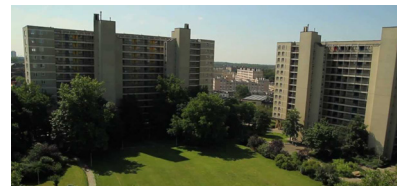
De woonruimtes zelf werden comfortabel, ruim en functioneel ingericht met grote raamvlakken die licht, lucht en de natuurlijke omgeving maximaal naar binnen haalden. Elke woonunit werd verdeeld in dag- en nachtzones om een zo goed mogelijk rendement van de bewoonbare oppervlakte mogelijk te kunnen maken.

59. LÉON STYNEN

60. UNITÉ D'HABITATION

61. GROENE OASE VAN HET KIEL

62. KIELPARKTORENS

⁸² Vlaamse Maatschappij Sociaal Wonen, *Renaat Braem 1910-2001, "Op Het Kiel zullen hart en aders zichtbaar functioneren"*. Een wandeling langsheen de 'potenblokken' op Het Kiel te Antwerpen, geraadpleegd op 21 mei 2014 via http://www.vmsw.be/Portals/o/objects/VMSW/Publicaties/Wandelwijzers/Wandelwijzer_Kiel_web.pdf

⁸³ "Wooneenheid Kiel," *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/26553Cobra.be> "De architect van de arme mensen". *Interview met Renaat Braem over Het Kiel*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <http://www.cobra.be/cm/cobra/videozone/rubriek/architectuur-en-erfgoed-videozone/1.869742>

Er werden verschillende types van appartementen met een verschillend aantal slaapkamers ter beschikking gesteld om een zo gedifferentieerd mogelijke bewonersgroep te verwezenlijken. Naast de private woonruimtes en de semi-publieke galerijen werd ook nog een voor iedereen toegankelijk sociaal centrum ingepland. Hier kon men terecht voor ontspanning, maar ook voor het kopen van alledaagse producten of een kappersbezoek. Tot grote spijt van *Renaat Braem* zal dit centrum echter nooit zo intensief gebruikt worden als het oorspronkelijk door hem bedoeld was. Zijn eigen, uiterst sociale waarden als collectiviteit, techniek, arbeidsvreugde en vooral solidariteit worden ook vertaald in *Het Kiel*. Het meest voor de hand liggende voorbeeld hiervan is de vormgeving van de woonblokken op zogenaamde *pilotis*, een duidelijke invloed van leermeester *Le Corbusier*.⁸⁴

63. POTENBLOKKEN VAN HET KIEL

Door de gebouwen te verheffen boven de begane grond ontstond een gemeenschappelijke ruimte en blijft het zicht op de omgeving gevrijwaard. *Braem* zegt hierover later dat het een mensenrecht is om een open zicht tot aan de horizon te hebben. Door de grond te vrijwaren behoort hij niemand toe en kan hij ten volle door de gemeenschap worden benut. *Renaat Braem* gebruikte kolommen om 2 redenen, namelijk de ideologische ingeving dat de grond bevrijd moet worden en de strategische gedachtegang dat er op deze manier publieke ruimte vrijkomt die door de overheid kan worden aangelegd en onderhouden met het oog op het een schone, veilige en gezonde leefomgeving voor iedereen. Ook vanuit het oogpunt van privacy, verdedigde *Braem* zijn standpunten inzake het vrijgemaakte maaiveld. Hij stelde dat de identiteit van iemand die op het gelijkvloers van een woonblok woont, wordt aangetast door de vele inijkende passanten.⁸⁵

De woonblokken van het Kiel, vaak simpelweg *Braem*-blokken genoemd zijn iconen van het naoorlogse tijdperk van modernistische hoogbouw en vormen tot op de dag van vandaag een landmerk voor de stad Antwerpen. De huisvesting, die *Braem* opvatte vanuit een collectief uitgangspunt, was van uitstekende kwaliteit en werd lange tijd gelauwerd in binnen- en buitenland.⁸⁶

Een tweede voorbeeldproject dat in dezelfde context en rond hetzelfde tijdstip tot stand komt, is *De Luchtbal* in het noorden van Antwerpen, uitgevoerd door *S.V. Onze Woning* naar een ontwerp van architect *Hugo Van Kuyck*. De gelijknamige wijk was al sinds lange tijd voor de komst van dit wooncomplex in volle ontwikkeling. Ontstaan als woonkern voor havenwerkers in het polderlandschap, werd de buurt tijdens de Eerste Wereldoorlog ingenomen door de Engelse troepen en daardoor omgedoopt tot Engels Kamp.

⁸⁴ Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, *Renaat Braem, 1910-2001*, 186

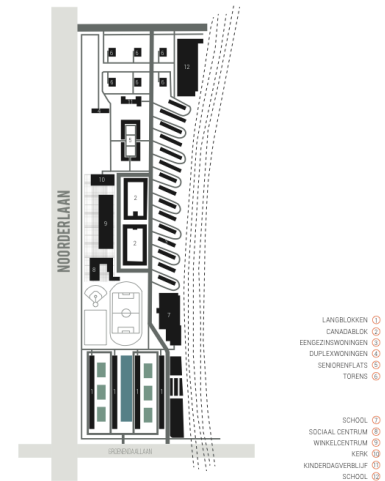
⁸⁵ Karen Kesteloot, "Revisie van het moderne" (proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012).

⁸⁶ Els De Vos, "Living with high-rise modernity: the modernist kiel housing estate of Renaat Braem, a catalyst to a socialist modern way of life?" *Home Cultures* 7 (2010): 138-139.

Omdat de woonvoorzieningen na het vertrek van de laatste soldaten zo erbarmelijk waren, werd vanaf 1925 gebouwd aan een splinternieuwe tuinwijk in het noordoosten van het gebied. Hier werden verschillende types van woningen met 1 à 2 bouwlagen gegroepeerd rond smalle straten. Sommige van de huizen werden voorzien van een tuin of een winkelfunctie om aan de noden van de bevolking te voldoen. In de jaren die volgden zijn er nog verschillende voorzieningen bijgekomen zoals een eigen kerk, een lagere schoolgebouw en zelfs een stedelijke school met zwembad. Het eerste echte woonblok op de Luchtbal kwam er met de bouw van het *Canadablok* in 1938, tevens ontworpen door *Hugo Van Kuyck*.⁸⁷

De gebouwen van *Hugo Van Kuyck* waarvoor de Luchtbal echt bekend is, kwamen er echter pas na de Tweede Wereldoorlog. Vanaf de jaren '50 werd er immers volop geïnvesteerd in deze wijk door verschillende sociale huisvestingsmaatschappijen. De eerder bij het project van *Braem* aangehaalde mentaliteitswijziging ten aanzien van sociale woningbouw had een invloed op het uiteindelijke ontwerp van *Van Kuyck*. Er werd ook hier geopteerd voor vrijstaande bouwvolumes ingepland in grote, open groenzones. Vanaf 1954 bouwde *Hugo Van Kuyck* in samenwerking met *S.V. Onze Woning* aan de 4 zogenaamde *Lange Blokken* met 8 bouwlagen. In 1960 werd gestart aan de bouw van de zogenaamde *Torengebouwen* die 18 verdiepingen telden. Beide gebouwen rusten op zuilen en zijn opgebouwd in gele baksteen rond een skelet van gewapend beton. Net als *Braem* hield *Van Kuyck* ook rekening met een functionele indeling en modern comfort. In de *Lange Blokken* zijn alle woonruimtes gericht op het westen voor maximale daglichtinval en liggen de slaapkamers aan de oostzijde. De, zoals de naam reeds doet vermoeden, ellenlange gevels worden verticaal onderbroken door balkons en erkers. In de *Torengebouwen* zijn 4 flats voorzien per verdieping en wordt de gevel horizontaal gebroken door overdekte balkons aan de oost- en westkant.⁸⁸

Naast woonblokken ontwierp *Van Kuyck* op de Luchtbal ook nog 44 eengezinswoningen en enkele gemeenschappelijke voorzieningen. Oorspronkelijk waren 122 duplexwoningen, een bejaardentehuis en een sociaal centrum ook nog voorzien, maar deze werden nooit uitgevoerd. *Hugo Van Kuyck* bouwde wel nog een houten schoolgebouw en een winkelcentrum. Zowel de strakke rijen met eengezinswoningen als het strenge vierkantige schoolgebouw doen denken aan de militaire roots van de buurt, terwijl het winkelcentrum erg modern aandoet vanwege de sterke Amerikaanse beïnvloeding die *Van Kuyck* gedurende zijn carrière ondervond.⁸⁹

64. OVERZICHTSPLAN LUCHTBAL

65. TORENGEBOUWEN LUCHTBAL

⁸⁷ "Luchtbal." *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/geheel/22126>

⁸⁸ idem

⁸⁹ Evelien Bogaert, "Een analyse van het hoogbouwdiscours: casestudy Luchtbal"

(masterproef, Universiteit Gent, 2013).

Els Spitaels, Luc Aerts, en Ann De Potter, *Pruis & Apache. Een kijk op de architectuur van luchtbal*. (Antwerpen: Stadsdrukkerij, 1995), 23-36.

Voor meer informatie: Lianne Verstrate et al., *Scenes from Luchtbal. Whatever happens to the modernist city?* (Mechelen: Public Space, 2013)

66. VOORGEVEL HARINGROKERIJ

c. De Haringrokerij

Één van de vroegste voorbeelden van collectief wonen die overeenstemmen met de Deense projecten van *Vandkunsten*, kwam er in België pas in 1983 met de *Haringrokerij*. De aanleiding van dit project was de zoektocht van enkele gezinnen naar een geschikte locatie om een gemeenschappelijk woonproject te kunnen realiseren. Het historische pand van de voormalige haringrokerij te Antwerpen bleek uitermate geschikt vanwege de grootte en de betaalbaarheid. Het gebouw werd door de groep gerenoveerd tot een woon-geheel met behoud van de historische en bovendien als monument geklasseerde elementen. Door de grote verscheidenheid aan beschikbare ruimtes, van burelen en magazijnen tot bestaande woningen, en de aanwezigheid van een binnenkoer en tuin, slaagden de gezinnen er samen met architectenbureau Stramien in om hun woondromen te realiseren. Alle individuele woningen zijn gelegen rond het centrale binnenplein en hebben elk hun eigen vormgeving, hetzij een moderne nieuwbouwlook, hetzij de historische vormgeving van het oude pand.⁹⁰

67. BINNENPLAATS HARINGROKERIJ

Er wordt in de *Haringrokerij* geleefd op 3 verschillende niveau's van gemeenschappelijkheid. Ten eerste is er het private niveau van de eigen woning die volledig is uitgerust zoals een individuele woning. Daarnaast is er het semi-publieke niveau waarop enkele voorzieningen worden gedeeld met de naast burelen zoals een wasplaats en bergruimte. Het laatste, volledig publieke niveau is overkoepelend voor de hele woongemeenschap en biedt collectieve faciliteiten als een atelier, een fietsenberging, een grote keuken en een polyvalente ruimte die kan gebruikt worden voor tentoonstellingen, vergaderingen of feesten. Ook werden er binnen het complex enkele burelen en twee appartementen voorzien voor verhuring. Door een juridische structuur van mede-eigendom zijn de grond en gebouwen gezamenlijk aangekocht. De bewoners van de Haringrokerij hebben destijds bewust gekozen voor deze samenlevingsvorm en hun gemeenschap is door de jaren heen op een spontane manier gegroeid. Doordat ieder gezin zijn eigen plek heeft en deze naar eigen smaak kon vormgeven en men elkaars privacy altijd respecteert, is het project tot op de dag van vandaag succesvol.⁹¹

⁹⁰ Stramien, ontwerpbureau voor architectuur en stedenbouw, *Referentiefiche van Restauratie voormalige haringrokerij tot woonproject en kantoorruimte*, geraadpleegd op 20 mei 2014 via http://cms20.condros.eu/uploads/stramien/FILE_1B89CA48-1765-4D3D-86EA-5768B174572B.PDF

⁹¹ "De Haringrokerij," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/de-haringrokerij>

d. Hedendaagse projecten

Ondanks de slechts geringe historische achtergrond wat betreft gemeenschappelijke woonvormen in vergelijking met Denemarken, zijn er recentelijk in België toch ook enkele goede voorbeelden van collectieve woningbouwprojecten gerealiseerd. Uiteraard is de gemeenschappelijkheid afhankelijk van project tot project en wordt er in België nog steeds meer individualistisch geleefd dan in Denemarken. Door het maken van een indeling in verschillende soorten Belgische collectieve projecten wordt een kader gecreëerd om na te denken over deze voor de meeste Belgen vrij nieuwe woonvormen.⁹² Er zijn allerhande projecten van verschillende grootte, opgericht vanuit verschillende drijfveren en op verschillende soorten sites. In onderstaand overzicht worden drie verschillende soorten projecten besproken. Ten eerste een eerder kleinschalig, hoofdzakelijk renovatieproject uit Gent, ten tweede een groter, zowel renovatie- als nieuwbouwgeheel uit Antwerpen en ten derde enkele opstartende, volledige nieuwbouw initiatieven verspreid over het hele land.

Woongroep Meerhem

Woongroep Meerhem huist sinds 2003 met 8 gezinnen in een voormalig schoolgebouw in de multiculturele volkswijk Sluizeken te Gent. Het initiatief voor dit collectief woonproject van in totaal 3000 vierkante meter kwam van een aantal gezinnen die reeds geruime tijd op zoek waren naar een geschikte woonlocatie met gemeenschappelijke mogelijkheden. Ze grepen hun kans bij de verkoop van een oud schoolgebouw en richtten in 2000 een vereniging van mede-eigenaars op om alles juridisch vast te kunnen leggen. Na de administratieve rompslomp en vele overlegmomenten, begon men met veel aandacht voor ecologie aan de verbouwing van het schoolcomplex tot een woonomgeving met gemeenschappelijke buitenruimte. Er werden onder andere groendaken aangelegd, materialen werden hergebruikt waar mogelijk en bij de nieuwbouwelementen werd altijd geopteerd voor de meest ecologische oplossing. Bovendien werden ook milieuvriendelijke installaties als een reservoir voor het opvangen van hemelwater en zonnepanelen samen aangekocht.⁹³

De individuele woningen bevinden zich in het hoofdgebouw van de school met grote gemeenschappelijke trappenhal, terwijl de collectieve ruimtes gelegen zijn in de omringende gebouwen. De gedeelde faciliteiten omvatten niet enkel wasruimte, berging en fietsenstalling, maar er zijn ook een gemeenschappelijke polyvalente ruimte en een hobbyatelier. De voormalige sporthal werd bovendien omgedoopt tot Spurnzaal waar regelmatig activiteiten zoals feesten of optredens plaatsvinden. Het samenleven is niet streng gereguleerd en gebeurt op spontane basis in *Woongroep Meerhem*. Hoewel alle bewoners verschillende achtergronden hebben, is het toch een hechte groep geworden.

⁹² Zie hoofdstuk 2.1.1 gebaseerd op indeling door Samenhuizen VZW

⁹³ "Woongroep Meerhem," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/meerhem-o>

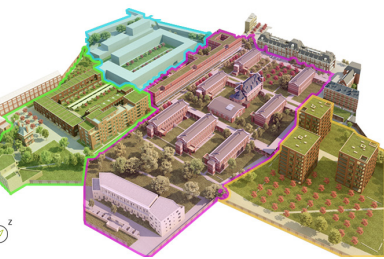
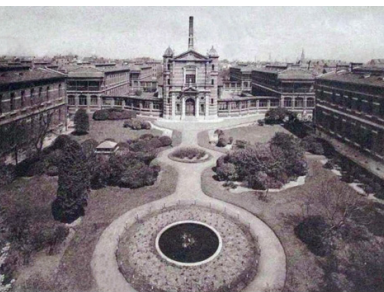
68. VOORMALIG SCHOOLGEBOUW EN AANBOUW WOONGROEP MEERHEM

69. TUIN WOONGROEP MEERHEM

70. BINNENPLAATS LA FERME DE VÉVY WÉRON

71. OVERZICHT FASERING 'T GROEN KWARTIER
MONUMENTENZONE
ARSENAAL NOORD
ARSENAAL ZUID
PARKZONE

72. BINNENPLAATS VAN HET VOORMALIGE MILITAIR HOSPITAAL TE ANTWERPEN

Het geheim achter deze geslaagde samenleving is een open sfeer te creëren waarbij ieder zijn zeg mag doen en altijd beslissingen genomen worden in groep. De beperkingen die door de bewoners worden aangehaald zijn dat bij het vormen van een compromis nooit iedereen zijn gelijk kan halen en dat samenleven in groep uiteraard niet dezelfde privacy oplevert als individueel wonen. Toch vindt men bij *Woongroep Meerhem* dat het collectief wonen absoluut een meerwaarde is. Voordelen die worden aangehaald zijn het opdoen van levenservaring, het uitbreiden van sociale contacten en het bieden van een veilige en boeiende leefomgeving voor kinderen.⁹⁴ Een gelijkaardige, maar minder recente Waalse tegenhanger van bovenstaand initiatief uit Gent is *La Ferme de Vévy Wéron*. In deze gerenoveerde vierkantshoeve wonen een dertigtal mensen samen.⁹⁵

't Groen Kwartier

Het voormalige *Militair Hospitaal* in Antwerpen is niet meer. In de toekomst moet deze site woonruimte bieden aan ongeveer vierhonderd gezinnen onder de naam *'t Groen Kwartier*. Na 14 jaar leegstand wordt er sinds 2007 stelselmatig verbouwd en bijgebouwd naar aanleiding van een wedstrijd die de Stad Antwerpen in 2005 uitschreef. Deze werd gewonnen door projectontwikkelaars *Vanhaerents en Wilma*. Samen met architectenbureau *Beel en Achtergael*, *360 architecten* en *Collectief Noord Architecten* slaagden zij erin een ontwikkelingsplan in te dienen dat voldeed aan de opgelegde criteria om de site om te vormen tot een uniek woongebied. Het toekomstige aanbod gaat van moderne lofts en penthouses in de historische gebouwen tot nieuwbouwapartementen en -woningen met of zonder tuin. Deze verschillende woontypes worden verdeeld over de hele site en moeten bijdragen aan de visie van het project: "wonen op den binnenste buiten". De verscheidenheid in zowel programma als vormgeving moet zorgen voor een zo gedifferentieerd mogelijke bewonersgroep. In alle woonunits staan licht, lucht en ruimte voorop om zo nog meer te voldoen aan het ideaalbeeld van de groene oase in de stad.⁹⁶

Door de grote omvang van het project gebeuren de werkzaamheden in verschillende fases met voorlopig vooral activiteit in de monumentenzone en de noordelijke arsenaalzone. Toch is de grandeur van het project reeds in dit stadium duidelijk zichtbaar. De grootschalige opwaardering van verwaarloosd stedelijk erfgoed is vrij opvallend aanwezig binnen de context van *'t Groen Kwartier*. Het grootste deel van dit huisvestingsproject bestaat immers uit de historische gebouwen van het voormalige *Militair Hospitaal*.

⁹⁴ Woongroep Meerhem, *Organisch groepswoon in een school*. Presentatie op Slideshare, geraadpleegd op 21 mei 2014 via <http://www.slideshare.net/sintlucas/woongroep-meerhem>

⁹⁵ Voor meer informatie: <http://www.samenhuizen.be/la-ferme-de-vevy-weron-0> of <http://www.vevyweron.be>

⁹⁶ "Een groen en bruisend stadsdeel," *'t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen/een-groen-en-bruisend-stadsdeel>

Het centrale deel van de site met onder andere de paviljoenen, de gangen, de kapel, het klooster en de monumentale ingangspoort werd in 2004 beschermd als monument. Er werd in overleg met *Monumentenzorg* geopperd om zoveel mogelijk originele elementen te behouden en een dialoog te scheppen tussen de oude en nieuwe bouwstijlen. Binnen de zogenaamde monumentenzone worden de oorspronkelijke ziekenzalen of paviljoenen en het kazernegebouw met onder andere de verblijven voor de officieren en verpleegsters omgevormd tot woongebouwen met behoud van de basisstructuur. Er wordt hierbij veel aandacht besteed aan de originele vormgeving. Zo worden bijvoorbeeld de hoge klassieke ramen zoveel mogelijk behouden om daglicht maximaal binnen te trekken en een mooi uitzicht te bieden op de omgeving.⁹⁷

In de paviljoenen hebben de lofts op het gelijkvloers allemaal een privé-tuin en de wooneenheden op de verdieping hebben telkens buitenruimte op de originele gerestaureerde terrassen. De kazerne met haar massieve bakstenen gevels en elegante luifel bestond oorspronkelijk uit slechts twee bouwlagen. In dit bestaande volume werden ruime lofts gecreëerd die toekomstige eigenaars volledig naar eigen smaak en budget kunnen inrichten. Bovendien werden ook deze units voorzien van een tuin of terras. De extra bouwlaag die bovenaan werd toegevoegd in de vorm van een tijdloos, rechthoekig volume, biedt in de toekomst plaats aan stijlvol afgewerkte appartementen. De verfijnde combinatie van historische architectuur met hedendaagse vormgeving is hier bijzonder goed gelukt. Ook de andere beschermde gebouwen binnen deze zone worden met veel zorg en aandacht voor de oorspronkelijke vormgeving gerestaureerd en herbestemd. Zo krijgt de buitenschil van de kapel waarin topchef *Sergio Herman* binnenkort zijn nieuwe restaurant opent, een opknappbeurt en wordt de stookplaats, een laag gebouw dat achter de kapel gelegen is, op termijn omgevormd tot polyvalente ruimte. De historische wintergangen tussen de paviljoenen werden gedeeltelijk open gemaakt en zullen binnenkort gebruikt worden als openluchtgalerijen.⁹⁸

Met de slogan "wonen op den binnenste buiten" in het achterhoofd hebben de ontwerpers van *'t Groen Kwartier* samen met de Parijse landschapsarchitect *Michel Desvigne* bewust veel aandacht besteed aan de publieke ruimte die gevormd wordt binnen de ommuurde site. Deze is onderverdeeld in verschillende zones met verschillende vormgevingen. Er zijn zowel verharde delen als grasvelden, al dan niet voorzien van begroeiing. Het centrale grasplein zal vooral dienstdoen als speelruimte, terwijl de andere zones voor algemene recreatie dienen en uitgewerkt worden als parken.

⁹⁷ Matexi Invest, *Geschiedenis van het Militair Hospitaal Antwerpen en jonge geschiedenis van 't Groen Kwartier*. Persdossier Militair Hospitaal Antwerpen, geraadpleegd op 20 oktober 2013 via http://www.pressinformation.be/upload/Persdossier%20Historiek%20MHA%2026.06.08_FINAL.pdf

"Fasering," *'t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/fasering>

⁹⁸ "Wonen in 't Groen Kwartier," *'t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen>

73. ZICHT VANUIT PAVILJOENEN OP GEMEENSCHAPPELIJKE BUITENRUIMTE VAN 'T GROEN KWARTIER

74. PRIVÉTUINEN APPARTEMENTEN GELIJKVLOERS PAVILJOENEN

75. WERKZAAMHEDEN KAPEL EN WINTERGANGEN

Om de groene publieke zones aan te vullen zijn de woonunits waar mogelijk ook uitgerust met al dan niet volledig private tuinen. Het doel is een groene oase te creëren binnen de stedelijke context en de site ook te ontsluiten voor omwonenden. Verschillende wandel- en fietspaden doorkruisen de site en maken ze zo ook toegankelijk voor niet-bewoners. Het noodzakelijke gemotoriseerde verkeer zoals brandweer- of verhuishuizen kan circuleren via enkele hiervoor voorziene, bredere paden. Vier ondergrondse parkeergarages zijn voorzien voor voertuigen van bewoners en houden de site volledig autovrij.⁹⁹

Naast de op zich al buitengewone vormgeving en invulling is ook het collectieve aspect iets dat opvalt bij huisvestingsproject 't Groen Kwartier. Het herbestemde *Militair Hospitaal* is zeker geen schoolvoorbeeld van collectief wonen, maar er zijn wel degelijk enkele kenmerken van deze woonvorm te vinden. Uit het overzicht van de verschillende types van collectief wonen van *Samenhuizen VZW* kunnen we afleiden dat 't Groen Kwartier het dichtst aanleunt bij de typologie van centraal wonen. De collectiviteit wordt vooral vertaald in de gemeenschappelijke buitenruimtes zoals wandel- en fietspaden, speelvelden en een ruim park, maar ook de ondergrondse parkeergarages en overdekte wandelgangen tussen de paviljoenen behoren tot de gemeenschappelijke eigendom. In de toekomst wordt de voormalige stookplaats bovendien omgevormd tot een polyvalente ruimte waar creatievelingen zich al dan niet samen kunnen uitleven. Ook al is 't Groen Kwartier geen typisch collectief woonproject, door de gemeenschappelijkheid subtiel en ongedwongen aan te bieden zoals hier, kunnen de Vlamingen wel stilaan warm gemaakt worden voor een nieuw tijdperk inzake wonen en bouwen.¹⁰⁰

Nieuwbouwiniciatieven

Naast bovenstaande voorbeelden op bestaande sites en met hergebruik van het bestaande patrimonium worden er de laatste jaren op verschillende plaatsen in België ook volledig nieuwe collectieve woonprojecten uit de grond gestampt. Bij deze projecten komt het initiatief meestal van een aantal mensen die op een andere manier willen wonen en leven. Zo ook het geval bij *Cohousing Vinderhout* waar 17 gezinnen sinds 2010 samenwonen in evenveel individuele woonunits, gerangschikt rond een centraal binnenplein met speelruimte en een moestuin. De eerste stappen werden al in 2006 ondernomen, maar door de aanslepende onderhandelingen met onder andere de gemeente duurde het nog 4 jaar voor er effectief gebouwd kon worden. De bouw begon met het hart van de site, namelijk het gemeenschappelijke paviljoen. Dit lage-energiegebouw herbergt naast een grote keuken en eetruimte ook speel-, was- en bergruimte en op de verdieping bevinden zich gastenkamers, een muziek- en fitnessruimte en zelfs bureaus.

⁹⁹ "Hoogstaande landschapsarchitectuur," 't Groen Kwartier, geraadpleegd op 28 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen/hoogstaande-landschapsarchitectuur>
¹⁰⁰ "Een groen en bruisend stadsdeel," 't Groen Kwartier, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen/een-groen-en-bruisend-stadsdeel>

76. GEMEENSCHAPPELIJK PAVILJOEN COHOUSING VINDERHOUTE

77. INTERIEUR GEMEENSCHAPPELIJK PAVILJOEN VINDERHOUTE

Rond het paviljoen werden vervolgens 10 passiefhuizen en 7 lage-energie-woningen gebouwd zodat elke bewoner zelf kon kiezen in welke woonvorm hij met zijn gezin zou intrekken. Het project is van meet af aan erg ecologisch opgevat met milieuvriendelijke installaties als zonnepanelen maar ook met initiatieven als autodelen. De bewonersgroep, die erg gevarieerd is, leeft nauw samen door onder andere tweemaal per week in groep te eten, maar heeft ook veel respect voor elkaars privacy en maakt goede afspraken via consensus.¹⁰¹

Cohousing Kempen, een initiatief dat in september 2012 van start ging naar aanleiding van een infomoment rond collectief wonen in *Kamp C*, is een ander voorbeeld in deze categorie.¹⁰² Vanaf de eerste visiedag in februari 2013 wordt er intensief overleg gepleegd over het wat, hoe en waar van het toekomstige project. Hiertoe werd de groep opgesplitst in verschillende werkgroepen die maandelijks samenkomen om prioriteiten en doelen scherp te stellen en afspraken te maken over de verdere werking van het project. Dit wordt gesteund op 3 belangrijke pijlers, namelijk veerkracht, sociaalvoelendheid en ecologie. Ten eerste wil *Cohousing Kempen* met zijn project veerkrachtig omgaan met een wereld in verandering door in groep weerstand te kunnen bieden tegen onverwachte gebeurtenissen. Door verbinding en samenhang wil men vervolgens een open woongemeenschap creëren die bovendien ook mensen met een verminderde draagkracht kan integreren. Ten slotte is ook een ecologisch verantwoorde aanpak essentieel voor *Cohousing Kempen*. Door compact, flexibel en energiezuinig te bouwen en te wonen wil men een zo klein mogelijke ecologische voetafdruk realiseren. Een duurzame levenshouding met collectieve oplossingen voor gedeelde problemen en het anders omgaan met mobiliteit zijn heel belangrijk voor de groep. *Cohousing Kempen* is nog in volle ontwikkeling en heeft voorlopig nog geen concrete locatie gevonden.¹⁰³

Een soortgelijk project dat eveneens nog in de kinderschoenen staat, maar vooral qua efficiënte voorbereiding toch een goed voorbeeld is, is *Cohousing Waasland*. Deze groep van mensen die collectief willen wonen, ging de uitdaging tevens aan op een infosessie rond collectief wonen eind 2011. Sindsdien doorliepen ze samen al een moeizaam maar leerrijk parcours. Na de oprichting van hun feitelijke vereniging in 2011 gingen ze eerst en vooral op zoek naar enthousiaste bureaus en een geschikte plek voor hun project. Deze laatste werd gevonden in de Nieuwe Clementwijk, een gepland uitbreidingsterrein van de stad Sint-Niklaas.

78. WONINGEN VINDERHOUTE

79. LOGO COHOUSING WAASLAND

¹⁰¹ Tim Deschaumes, "Delen is de toekomst. Cohousing in Vinderhout," *Vormingplus* 10 (2013): 6-9.

Voor meer informatie: <http://www.slideshare.net/sintlucas/cohousing-vinderhout>

¹⁰² Voor meer informatie over Kamp C zie hoofdstuk 2.4.2, c.

¹⁰³ Cohousing Kempen, Voorstelling op Klimaatcafé Kamp C van 5 december 2013. Pdf-document verkregen via persoonlijke communicatie met Jet Groen van Kamp C op 12 december, 2013.

Voor meer informatie: www.cohousingkempen.be

80. AFFICHE COHOUSING WAASLAND ON TOUR: ZOEKTOCHT NAAR BUREN

In de maanden die volgden ging men via zogenaamde co-sessies, maandelijkse vergaderingen met de kerngroep en een indeling in werkgroepen op zoek naar de individuele en collectieve noden en behoeftes. In de loop van 2012 werden info-sessies georganiseerd om nieuwe kandidaat-bewoners aan te trekken en bestaande collectieve woonprojecten zoals *Cohousing Vinderhout* bezocht om inspiratie en ervaring op te doen. Daarna werd een architectuurwedstrijd uitgeschreven voor acht deelnemende ontwerp-bureau's. Na enkele voorrondes en gezamenlijke bezoeken aan andere realisaties werd gekozen voor de architecten van *Blaf* en *Denc Studio*. Ook werd notaris *Jo Debysier*, tevens werkzaam bij andere collectieve initiatieven, geraadpleegd. Op het einde van 2012 ging de groep voor de eerste keer samenzitten met de stadsdiensten en de grondeigenaar om overleg te plegen en de mogelijkheden te bekijken. In mei 2013 werd een VZW opgericht die later nog zal worden omgevormd tot, respectievelijk een maatschap en een vereniging van mede-eigenaars.

De groep houdt zich in tussentijd volop bezig met inspiratie en ervaring opdoen via allerlei kanalen zoals beurzen en openhuizendagen. Ook wordt nog steeds actief gezocht naar burens door zichtbaarheid te creëren, bijvoorbeeld via het straatfeest *Villa Pace* in Sint-Niklaas, maar ook via initiatieven als *de Dag van de Architectuur* en *de Beurs voor Duurzaam Bouwen*. Sinds het einde van 2013 is men druk bezig het financiële plaatje te analyseren en eventueel bij te sturen want met het architecturaal ontwerp op zak zou in het midden van dit jaar de bouwaanvraag kunnen worden ingediend om begin 2015 aanbestedingen uit te schrijven. Volgens de planning zou *Cohousing Waasland* dan tegen 2016 een feit moeten zijn.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Cohousing Waasland, Voorstelling op Klimaatcafé Kamp C van 5 december 2013. Pdf-document verkregen via persoonlijke communicatie met Jet Groen van Kamp C op 12 december, 2013
Voor meer informatie: www.cohousingwaasland.be

2.3 — HET COLLECTIEVE WONEN ALS ALTERNATIEF VOOR HET INDIVIDUELE WONEN IN VLAANDEREN

In het vorige onderdeel werd reeds aangetoond dat het ook in België, meer bepaald in Vlaanderen, mogelijk is om succesvolle gemeenschappelijke woonprojecten te realiseren als alternatief voor het typische huisje-tuintje-woonideaal. In een van de eerste hoofdstukken werden de verschillende redenen al aangehaald waarom de mogelijkheden van collectief wonen een oplossing zouden kunnen bieden voor de huidige woonproblematieken in Vlaanderen. De uiteenzetting van historische oorzaak-gevolg-kwesties en recente zowel demografische als socio-culturele en politieke veranderingen mag dan wel logisch klinken, toch gebeurt in het Vlaanderen van vandaag bitter weinig om de situatie op woonvlak te veranderen. In dit deel wordt daarom een overzicht geboden van recente ontwikkelingen die wel bijdragen aan de sensibilisering rond gemeenschappelijk wonen.

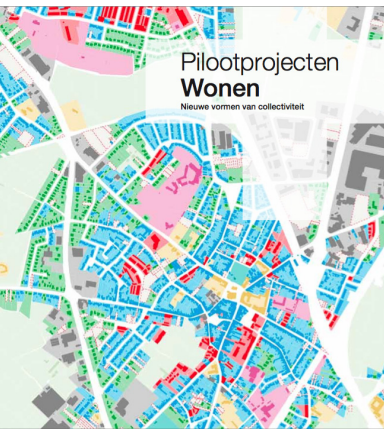
2.3.1 — Vlaamse Bouwmeester

Één van de hoofdrolspelers als we het hebben over collectief wonen in Vlaanderen is de huidige *Vlaamse Bouwmeester Peter Swinnen*, afgestudeerd als architect aan zowel het Sint-Lucas Architectuur Instituut te Brussel als aan de Architectural Association in London. Sinds 1 juli 2010 is Swinnen, tevens mede-oprichter van ontwerp-bureau 51N4E te Brussel, aangesteld als Vlaamse bouwmeester.¹⁰⁵ De taakomschrijving van Vlaamse Bouwmeester werd door de overheid vastgelegd in de Beslissing van de Vlaamse regering (VR/98/12.05/DoC.0377) betreffende de aanstelling van een Vlaams Bouwmeester en de Mededeling aan de Vlaamse Regering (VR/98/1905/DOC. MED/11) betreffende het mandaat van de Vlaams Bouwmeester en als volgt omschreven: "Vanuit een langetermijnvisie, in goed overleg met de verschillende administraties en met de extern betrokken partijen, bijdragen tot de beleidsvoorbereiding en de beleidsuitvoering van het architecturaal beleid van de Vlaamse Gemeenschap, teneinde een architecturaal kwalitatieve leefomgeving (gebouwen, infrastructuur, landschapsingrepen,...) in Vlaanderen te helpen creëren".¹⁰⁶ Uiteraard kan Peter Swinnen dit uitgebreide takenpakket niet alleen dragen. Hij heeft daarvoor een team van een twintigtal medewerkers rond hem, waaronder architecten, projectleiders en administratieve medewerkers.¹⁰⁷

81. VLAAMS BOUWMEESTER PETER SWINNEN

¹⁰⁵ "Vlaams Bouwmeester, Peter Swinnen," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/vlaamsbouwmeester/team/Vlaams_Bouwmeester_Peter_Swinen.aspx
¹⁰⁶ "De opdracht van de Vlaams Bouwmeester," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/vlaamsbouwmeester/opdracht/opdracht_vlaams_bouwmeester.aspx
¹⁰⁷ "Teamleden," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.vlaamsbouwmeester.be/team/team.aspx>

82. PILOOTPROJECTEN WONEN

Het belangrijkste initiatief van het *Team Vlaams Bouwmeester* betreffende collectief wonen is de *Pilotprojecten Wonen*-campagne, die werd ontwikkeld in samenwerking met *Vlaams minister van Energie, Wonen, Steden en Sociale Economie Freya Van den Bossche*. Via dit zogenaamde traject wil men ontwerpmatige en stedenbouwkundige ervaring en capaciteit gebruiken om toekomstige woonissues aan te pakken en experimentele voorbeeldprojecten te kunnen realiseren. Hiertoe werd een uitgebreid ontwerpend onderzoek verricht door verschillende ontwerpteamen die de mogelijkheden en de vereisten van nieuwe woonvormen en meer algemeen woonoplossingen aftastten. Hierbij stonden collectief opdrachtgeverschap en gemeenschappelijke woonomgevingen centraal met het oog op de daadwerkelijke realisatie van minstens 5 *Pilotprojecten* in Vlaanderen.

Na een grondige analyse van de huidige wooncultuur werd geopperd dat de individualisering van die wooncultuur gedurende de laatste 70 jaar kan beschouwd worden als een project dat zijn limieten overschreden heeft. Daarom is een fundamentele mentaliteitswijziging nodig die rekening houdt met belangrijke maatschappelijke uitdagingen zoals grondschaarste, betaalbaarheid, milieubescherming, mobiliteit, vergrijzing en gezinsverdunning. Hierbij moet worden gezorgd dat individuele woonwensen intelligent gekoppeld worden aan collectieve maatschappelijke doelstellingen.¹⁰⁸ *Peter Swinnen* maakt hierbij de kanttekening dat collectiviteit winst kan betekenen op verschillende vlakken. Zo zorgt gemeenschappelijk wonen onder meer voor een effectieve vernieuwing van de bestaande woningenmarkt en een versterking van het stedelijk weefsel die tevens landschapssparend werkt. Door betaalbare, gegarandeerde en genereuze verblijven aan te bieden, kunnen maatschappelijke kosten bovendien getemperd worden.¹⁰⁹

Uit het ontwerpend onderzoek *Innovatieve woonprojecten in Vlaanderen* komen 5 mogelijke oplossingen naar voren om bovenstaande strategie te concretiseren. Ten eerste wordt geopperd voor een doordachte renovatie van bestaande sociale woonwijken, indien mogelijk aan de hand van privaat-publieke samenwerkingen. Hierbij moeten verdichting en een sterkere sociale menging centraal staan. Ook de verdichting van stedelijke gebieden is een noodzaak. Deze moet gebeuren op een duurzame manier en tegelijkertijd een oplossing bieden voor de reeds bestaande problematieken in de desbetreffende buurten. Ten derde moet compact en collectief wonen worden aangereikt als alternatief voor individueel en landschapsinnemend wonen ten koste van het gehele Vlaamse territorium.

¹⁰⁸ Atelier Vlaams Bouwmeester, *Pilotprojecten Wonen, Nieuwe vormen van collectiviteit*. Pdf-document van het ontwerpend onderzoek *Innovatieve woonprojecten in Vlaanderen*, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/e03e5d195a7b4803b1854c81145542fb.pdf>

¹⁰⁹ Atelier Vlaams Bouwmeester, *Collectiviteitswinsten voor en door woningbouw*. Presentatie van de Studiedag *Pilotprojecten Wonen*, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/a912b68f5b9841c296e4446ae42d6584.pdf>

Bovendien moeten er meer mogelijkheden worden geboden voor collectief opdrachtgeverschap, bijvoorbeeld onder de vorm van bouwgroepen, community-land-trust-systemen of coöperatieven. Onder het motto dat in groep meer kan bereikt worden kunnen individuele en collectieve belangen immers leiden tot een win-win-situatie op alle vlakken. Ten slotte wordt geopperd voor een inbreiding door middel van verdichting van bestaande woonblokken met als doel het resterende landschap te vrijwaren en collectief te gebruiken.¹¹⁰

Na afronding van bovengenoemd ontwerpend onderzoek werd gezocht naar effectief te realiseren projecten. Sinds begin mei 2014 liggen de masterplannen voor deze concretisering van de *Pilotprojecten Wonen* op tafel. Het *Team Vlaams Bouwmeester* en minister *Van den Bossche* werken voor de toekomstige realisatie van deze projecten samen met verschillende partijen op verschillende niveaus. De interne partners zijn de afdeling *Woonbeleid*, de *Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen* en het team *Stedenbeleid*. Samen met deze 3 organisaties werd gezocht naar 5 ambitieuze publieke opdrachtgevers om 5 concrete *Pilotprojecten Wonen* te kunnen verwezenlijken die zorgen voor een trendbreuk op het gebied van collectief wonen. De 5 onderstaande masterplannen hebben telkens betrekkingen op een categorie uit het ontwerpend onderzoek *Innovatieve woonprojecten in Vlaanderen*. De 5 *Pilotprojecten Wonen* die op 6 mei 2014 werden voorgesteld zijn: *Nieuw Hemiksem*, *Gent Meulestede*, *Beveren Middenheide*, *Turnhout Schorvoort* en *Wilrijk Ter Hoogte*. Wat volgt is een beknopte uiteenzetting van deze vijf categorieën met evenveel concrete, in de toekomst te realiseren woonprojecten.¹¹¹

In de eerste categorie, de nieuwe wijk, wordt geïntervenieerd in de bestaande sociale woonwijk *Nieuw Hemiksem*, in 1930 ontworpen als tuinwijk met 270 rijwoningen met royale tuin rond een centraal grasveld. Het nieuwe masterplan zou de hele wijk als het ware binnenstebuiten keren en de collectieve groenzone tot aan de rand doortrekken en verdriedubbelen. Het geheel wordt opgevat als een publiek toegankelijk park waarin plaats is voor gemeenschappelijke moestuinen, boomgaarden en speelruimte, maar ook voor verschillende types nieuwbouwwoningen. Voor de categorie van de vacante voorstad wordt voorgesteld om te werken met een systeem van community-land-trust in *Meulestede-Noord*, een rustige volkswijk aan de rand van Gent. Op initiatief van de *VZW Samenlevingsopbouw* Gent werd hier één van de eerste community-land-trust-verenigingen opgericht waarbij de toekomstige bewoners wel hun eigen woning en eventuele collectieve voorzieningen aankopen maar de grond eigendom blijft van de organisatie.

¹¹⁰ Atelier Vlaams Bouwmeester, *Pilotprojecten Wonen, Nieuwe vormen van collectiviteit*. Pdf-document van het ontwerpend onderzoek *Innovatieve woonprojecten in Vlaanderen*, geraadpleegd op 22 mei, 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/e03e5d195a7b4803b1854c81145542fb.pdf>

¹¹¹ "Pilotprojecten Collectief Wonen, Vijf masterplannen uit de startblokken," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/renderers/news/render_nieuws.aspx?6b1a0522-2bfo-4ca1-8df9-1e32d57ec55e

Het masterplan dat hiervoor werd uitgewerkt omvat verschillende nieuwe collectieve woonprojecten die ingebed zullen worden in de bestaande omgeving. De omgeving zal hiertoe wel grondig hertekend worden om een maximaal wooncomfort en minimale overlast van verkeer te realiseren. Bovendien zullen de groenzones collectief gebruikt kunnen worden door zowel oorspronkelijke als nieuwe bewoners uit de omgeving.

De derde categorie, wonen in een collectief landschap, wordt concreet gemaakt door de ontwikkeling van het voorlopig nog onbebouwde binnengebied *Middenheide*. In plaats van voor een klassieke verkaveling die een groot deel van het landschap zou opslokken, wordt in deze masterplannen geopteerd voor een geheel van collectief wonen met compacte woon- en buitenruimte. Op deze manier wordt het landschap gevrijwaard en kan het ten volle worden gebruikt voor collectieve en zelfs publieke doeleinden. De ontwerpers voorzien immers ook een nieuwe fietsverbinding door het natuurgebied om het te ontsluiten voor alle omwonenden.

In de categorie nieuwe coalities voor het wonen richt het masterplan van de *Pilootprojecten Wonen* zich op *Schorvoort*, een buitenwijk van de stad Turnhout. Er liggen reeds verschillende mogelijke strategieën voor deze sterk verstedelijkte en versnipperde woonwijk op tafel, gebundeld in het plan *Schorvoort Morgen*, opgesteld in 2011 door de stad Turnhout, het OCMW, sociale huisvestingsmaatschappij *De Ark* en enkele private grondeigenaars. Het masterplan van de *Pilootprojecten Wonen* gaat hierop verder en zet alle partijen aan om door samenwerking meer te kunnen bereiken. Hiertoe werd in samenwerking met advocatenkantoor *Rasschaert Advocaten* een juridisch model gezocht om een zogenaamde grondcoalitie te kunnen verwezenlijken. Hierbij blijft elke eigenaar wel eigendom van zijn grond, maar de perceelgrenzen vervagen en het geheel kan collectief worden gebruikt. Op deze manier worden in de wijk meerdere aaneengesloten projectzones vrijgemaakt die mogelijkheden bieden tot de ontwikkeling van nieuwe woningen met diensten. Het masterplan voorziet ook een renovatie of vernieuwing van de verouderde woningen in de wijk met het oog op verjonging. Voor de ouderen die reeds lange tijd in deze buurt wonen, worden nieuwe seniorenwoningen en een dienstencentrum voorzien zodat ze in alle comfort in hun eigen omgeving kunnen blijven wonen.

De vijfde en laatste categorie, het bovenmaatse bouwblok, heeft betrekking op een verdichting van het bouwblok *Ter Hoogte* in Wilrijk. Dit is een driehoekige, sterk bebouwde en tevens versnipperde woonbuurt die wordt ingesloten door 3 grote verkeersaders. De bestaande bebouwing is ongestructureerd en daardoor zijn verschillende losse delen, ontoegankelijke groenzones ontstaan. Het masterplan voor dit *Pilootproject* wil de originele structuur verdichten en de groenzones collectief ontsluiten door het oprichten van een nieuwbouwgeheel. Door dit wooncomplex, dat zowel individuele als collectieve woningen zal herbergen, op te vatten als een nieuw bouwblok binnen het bestaande bouwblok worden twee soorten van collectieve buitenruimte gecreëerd.

Binnen het nieuwe wooncomplex ontstaat een semi-publieke ruimte die zowel door de bewoners als door de omwonenden kan worden benut. Rondom het nieuwe geheel, grenzend aan de private tuintjes van de oorspronkelijke woningen ontstaat een tweede groene gordel die gedeeld gebruikt kan worden door de nieuwe en oude bewoners.¹¹²

2.3.2 — Initiatieven

De laatste jaren worden er meer en meer initiatieven ingericht om de Vlaamse kennis te laten maken met het thema collectief wonen. Er zijn zowel informele als educatieve acties en instellingen, al dan niet gesteund door de overheid. Wat volgt is een overzicht van enkele, belangrijke evenementen en organisaties die bijdragen aan het op de kaart zetten van gemeenschappelijk wonen in Vlaanderen.

a. Dag van de Architectuur

De Dag van de Architectuur is een evenement dat sinds 2002 tweemaal wordt georganiseerd door het *Vlaams Architectuurinstituut* in opdracht van de Vlaamse overheid om het brede publiek in aanraking te laten komen met eigentijdse architectuur en woonoplossingen. Het evenement wil sinds de oprichting de nadruk leggen op het belang van goede ontwerp oplossingen voor een betere leefomgeving.¹¹³ De editie van 2013 werd georganiseerd onder de titel *Bloeiende Landschappen* en handelde voor een groot deel over de zoektocht naar nieuwe woon-, werk- en samenlevingsvormen. Vooral in de Hoofdstad van de Dag van de Architectuur, Genk, werden een groot aantal projecten opengesteld voor het publiek. Er werd zelfs een rondleiding per bus georganiseerd langs allerlei gemeenschappelijke woonprojecten, de zogenaamde *Bustour Collectief Wonen*.¹¹⁴

Onder de 3 bezocht initiatieven was er slechts eentje dat echt voldeed aan de noemer collectief wonen, namelijk *Woonerf Binnenhof* in de voormalige *Sint-Jansschool* te Waterschei. De oude schoolgebouwen op deze site werden recent omgevormd tot een wooncomplex met 40 individuele units, die allen uitgeven op een groot gemeenschappelijk grasplein. De bouwheer *Som-project* en het architectenbureau *Drieskens & Dubois Architecten* hebben zeker een verdienstelijke poging gedaan met dit ontwerp, maar er kon nog meer worden ingezet op het collectieve. De enige gemeenschappelijke voorzieningen zijn voorlopig de grote speelweide en een opvangvoorziening voor hemelwater. Op vraag van de eerste bewoners wordt op termijn nog een extra collectieve ruimte in de gebouwen voorzien.

¹¹² Atelier Vlaams Bouwmeester, *Pilootprojecten collectief wonen. Vijf masterplannen uit de startblokken*. Pdf-document, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/8644a9eb3ee143b4bof7014aa1a81d1b.pdf>

¹¹³ "Veelgestelde Vragen over de Dag van de Architectuur, Wat is de dag van de architectuur," *Vlaams Architectuurinstituut*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.vai.be/nl/veelgestelde-vragen-over-de-dag-van-de-architectuur#wat>

¹¹⁴ "Bustour Collectief Wonen in Genk," *Dag van de Architectuur 2013*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.dagvande-architectuur.be/2013/website/programma/Limburg/bustour-collectief-wonen-in-genk>

83. LOGO DAG VAN DE ARCHITECTUUR 2013

Op vlak van herbestemming en publieke ruimte zijn wel duidelijke alle troeven uitgespeeld. Zo komt het oude schoolgebouw in alle glorie tot z'n recht en wordt het binnenplein ook volop gebruikt als speelplaats voor de kinderen van het naast gelegen nieuwe schoolgebouw. De 2 overige projecten op de rondleiding, seniorenresidentie *De Vierde Wand* in Winterslag, met ontwerp van *PCP Architecten* en de sociale woonwijk *Stalenheide / Hoevezadel* van *WIT Architecten* hadden elk binnen hun eigen thema ook zeker kwaliteiten, maar voldeden niet echt aan de vereisten voor collectief wonen. Toch waren ze het bezoek waard om meer inzicht te krijgen in creatieve oplossingen voor twee belangrijke punten in de huidige huisvestingsproblematiek in Vlaanderen, namelijk het tekort aan sociale huisvesting en het tekort aan goede zorginstellingen voor ouderen.¹¹⁵

Ook in de andere provincies hielden verschillende gemeenschappelijke woonprojecten opendeurdag, zo ook *Brutopia* en *Cohousing Vinderhout*. In Gent werd een fietstocht georganiseerd met rondleidingen in tien toekomstige projecten met collectieve voorzieningen. *De Dag van de Architectuur* is een evenement dat veel mensen lokt en bijgevolg het ideale platform biedt om het grote publiek warm te maken voor nieuwe vormen van wonen.¹¹⁶

b. Open Dag Samenhuizen

De *Open Dag Samenhuizen*, een initiatief van *Samenhuizen VZW* dat jaarlijks plaatsvindt op de derde zaterdag van mei, laat het grote publiek kennis maken met woongemeenschappen in binnen- en buitenland. Hierbij wordt samenhuizen opgevat als een overkoepelende term voor verschillende vormen van gemeenschappelijk wonen. De projecten die bezocht kunnen worden zijn verschillend qua grootte, betrokkenheid, structuur en bewonersgroep om een zo uitgebreid mogelijk overzicht te kunnen aanbieden van de vele mogelijkheden die collectief wonen biedt. De *Open Dag Samenhuizen* wil op deze manier mensen informeren, charmeren en motiveren voor deze bijzondere en actuele vorm van samenleven. Aan de editie van 2014, die plaatsvond op 17 mei, namen enkele reeds geruime tijd bestaande projecten als *Brutopia*, *Cohousing Vinderhout* en *Woongroep Meerhem* deel, maar ook recentere initiatieven als het *Abbeyfield-huis Entre Voisins*, *Cohousing Borgloon* en *Woonerf De Speye* in Poperinge konden bezocht worden.¹¹⁷

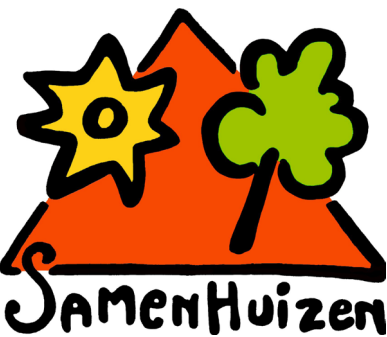
c. Kamp C

Een organisatie die zich net als *Samenhuizen VZW* bezighoudt met collectief wonen en regelmatige evenementen organiseert in verband met het thema is *Kamp C*.

¹¹⁵ Eigen verslag van de Dag van de Architectuur te Genk op 13 oktober 2013

¹¹⁶ "8 vragen, Delen we straks het bed met de bureu," *Dag van de Architectuur 2013*, geraadpleegd op 22 mei 2014 <http://www.dagvandearchitectuur.be/2013/website/8-vragen>

¹¹⁷ "Open Dag 17 mei," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/open-dag-17-mei>
Voor meer informatie: <http://www.samenhuizen.be/open-dag-2014> en <http://www.samenhuizen.be/docs/Deelnemende%20groepen%20overzicht%20140515.pdf>

84. PILOOTPROJECTEN WONEN

Dit is een provinciale instelling die mede met steun van de Vlaamse overheid, Europa en het *Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO)* instaat voor het informeren en sensibiliseren van het grote publiek inzake duurzaam bouwen en energievriendelijk wonen. Naast het bieden van informatie en advies over bouw- en woonkwesties, zorgt *Kamp C* er ook voor dat toekomstige bouwers ook effectief geassisteerd worden bij hun bouwproces via persoonlijke contacten met adviseurs/architecten of via een screening van de bouwplannen op vlak van duurzaamheid en energieverliezen. In de uitvalsbasis te Westerlo heeft *Kamp C* bovendien een ruime bibliotheek vol nuttige naslagwerken en worden regelmatig infomomenten over allerlei bouwgerelateerde onderwerpen en workshops gehouden.¹¹⁸

Een vaste waarde bij *Kamp C* zijn de *Klimaatcafés* die telkens doorgaan op de eerste donderdag van de maand en handelen over een specifiek thema. Zo ook het *Klimaatcafé* van donderdag 5 december 2013 dat handelde over collectieve woonvormen. De inleiding die bestond uit het bespreken van de problemen die we in de toekomst zullen moeten trotseren als samenleving, werd gegeven door *Jet Groen*, architecte en medewerkster van *Kamp C*. Zij kaartte niet enkel de klimaatverandering en bijkomende gevolgen voor onze woonsituaties aan, maar had het ook over de veranderende comforteisen en levenssituaties. Hierbij werden de belangrijkste soorten collectieve woonprojecten aangehaald. De volgende spreker, *Sofie Deberdt* van *Samenhuizen VZW* ging hierop nog dieper in door het geven van concrete voorbeeldprojecten uit verschillende categorieën van collectief wonen. De uiteenzetting die *Elle Verwaest*, medewerker van de culturele dienst van Beerse bracht, was verrassend en vernieuwend. Zij vertelde over het initiatief *geWOONtebreker*, dat kadert in het "Groenseizoen", de benaming van het culturele programma van de gemeente Beerse. In dit project zoeken de mensen van de culturele dienst samen met de gemeente en de inwoners actief naar een nieuwe manier van wonen met behoud van groen en herwaardering van sociaal contact. De avond werd afgesloten met 2 getuigenissen van mensen die bezig zijn met het opstarten van collectieve woonprojecten, namelijk *Cohousing Kempen* en *Cohousing Waasland*, in een vorig hoofdstuk reeds vermeld.¹¹⁹

Kamp C wil via deze infomomenten zoveel mogelijk mensen bereiken en een platform aanbieden voor discussie en het delen van ervaringen. Door de sensibilisering op een spontane en ongedwongen manier aan te reiken in een educatief en informeel kader worden niet enkel deskundigen, maar ook de man in de straat warm gemaakt voor een nieuw tijdperk inzake bouwen en wonen. Door steun en advies te verlenen aan bedrijven en overheidsinstanties en een ruime keuze aan educatief materiaal te bieden aan het onderwijs wordt de bereikbare doelgroep nog vergroot. Op het ruim tien hectare grote terrein van *Kamp C* worden verschillende duurzame producten of strategieën tentoongesteld in een algemeen duurzaam kader.

¹¹⁸ "Welkom bij Kamp C," *Provincie Antwerpen*, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.provincieantwerpen.be/leefomgeving/duurzaam_bouwen/

¹¹⁹ Eigen verslag van Klimaatcafé in Kamp C te Westerlo op 5 december 2013

85. KAMP C TE WESTERLO

86. LOGO KAMP C

Zo zijn er naast het infocentrum met de bibliotheek en een infoloket ook nog een bedrijvencentrum waarin bedrijven vergaderingen en seminars kunnen organiseren en zelfs een wandelpad met informatie over duurzaam bosbeheer en een oplaadpunt voor elektrische fietsen. Verspreid over de site staan ook enkele voorbeelden van duurzaam bouwen en wonen, waaronder een authentieke Canadese blokhut, een Kempische Schuur en de ervaringswoning Casana.¹²⁰

2.3.3 — Actualiteit

Ook in de dagelijkse omgang worden de Vlamingen meer en meer geconfronteerd met gemeenschappelijk wonen, dit blijkt uit de volgende voorbeelden uit de actualiteit. Een eerste voorbeeld is terug te vinden in een recent artikel uit *Gazet Van Antwerpen*. Hierin legt de Antwerpse Schepen voor Stadsontwikkeling *Rob Van de Velde* van *N-VA* uit hoe hij collectief wonen wil aanwenden als een manier om kwalitatief en betaalbare huisvesting te bieden. Hij wil in samenwerking met aannemers en projectontwikkelaars en met 3 miljoen euro financiële steun van *Stad Antwerpen* een experimenteel woonproject oprichten met compactere private ruimtes en een groter collectief geheel. Volgens *Van de Velde* zouden op die manier zes woonunits kunnen moeten worden ingericht op een oppervlakte van 340 vierkante meter, nu goed voor 2 à 3 appartementen. *Lieve Stallaert*, districtsraadslid in Antwerpen voor *Groen!* en zelf ervaringsdeskundige wat betreft gemeenschappelijk wonen is het helemaal eens met *Van de Velde* en vindt ook dat het een goed idee is om een dergelijk initiatief op te richten op de Slachthuisite te Antwerpen. De onderhandeling met *AG Vespa*, het vastgoedbedrijf van de stad, zijn zo goed als rond en de bedoeling is om een sociale mix van leeftijden en gezinssamenstellingen bij elkaar te brengen.¹²¹

Ook in Brussel wordt er volop gepraat over collectieve woonvormen met het recent gerealiseerde project *Brutopia*, blijkt uit een krantenartikel uit *De Standaard*. De kenmerken en krachtlijnen van het wooncomplex voor ongeveer 80 mensen in Vorst worden als volgt omschreven: “De 10 bewoners die zich engageerden in een VZW en op deze manier optraden als projectontwikkelaar slaagden erin een stuk stad te bouwen met stedelijke ecologie als winst oogmerk.” Architect en architectuurcriticus *Koen Van Synghe* is in het artikel niet alleen enthousiast over de mix van functies in het gebouw, er zijn naast 29 woningen immers ook collectieve ruimtes voor de bewoners, kantoorruimtes en een bejaardendagcentrum. Ook de architecturale vormgeving van het complex wordt bejubeld. *Van Synghe* schrijft onder andere dat de vrij klassieke gevel van het gebouw nauwelijks doet vermoeden dat er een uitgebreid gamma aan woonruimtes achter schuil gaat en dat de verrassende combinatie van aluminiumplaten en hout geslaagd is.

87. KRISTIAAN BORRET

¹²⁰ “Domein Kamp C,” *Provincie Antwerpen*, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.provincieantwerpen.be/leefomgeving/duurzaam_bouwen/domein_kamp_c/

¹²¹ Lex Molenaar en Naomi Bel, “Voor 100.000 euro woont u klein maar gezellig samen,” *Gazet Van Antwerpen*, 9 mei 2014, 8.

Ook roept *Van Synghe* op om meer gelijkaardige projecten te realiseren en zich te verenigen om te wonen en steden te bouwen zonder winst oogmerk.¹²² Een ander artikel van dezelfde auteur en in dezelfde krant heeft het over een collectief woonproject in de Gentse buurt Ledenberg. De stad Gent kreeg de voorbije jaren net als andere Vlaamse steden te kampen met een hele hoop stadverlaters omdat het aanbod van kwalitatieve woningen voor veel jonge gezinnen te duur was. Ook de toenemende verkrotting was in bepaalde wijken een wezenlijk probleem. Om het hoofd te bieden aan beide hekelpunten ontwikkelde *SoGent*, het verzelfstandigd overheidsbedrijf van Gent, enkele projecten onder de verzamelnaam “Wonen onder één dak”. Een concrete realisatie hiervan is een hoekwoningcomplex in Ledeberg dat werd ontworpen door de architecten van *Barak* en *Kris Coremans*. Door een intelligente schikking van 4 woonunits rond een centrale binnenplaats en het vrijwaren van enkele passages ontstond een collectief woongehel met alle kwaliteiten van een individuele woning. Ook qua vormgeving is het complex een absolute meerwaarde, zowel voor de bewoners als voor de omwonenden. De warme uitstraling van de gevel met houten latwerk en de speelse raamopeningen brengen rust in de omgeving. Bovendien werd een stukje van de grond teruggegeven aan de buurt onder de vorm van een dorpspleintje.¹²³

Een ander artikel uit *De Standaard* wijst op de onhoudbare druk op de bestaande systemen van bouwen en wonen. Het opiniestuk van *Kristiaan Borret*, ex-stadsbouwmeester van de stad Antwerpen, gaat over de voorbijgestreefde woonidealen van een vrijstaande woning op een grote kavel in het groen. *Borret* stelt dat deze vorm van wonen veel te belastend is voor de ruimtelijke ordening in Vlaanderen en bovendien financieel onhoudbaar voor jonge starters. Omdat het woningbestand tegen 2030 zal moeten worden uitgebreid met ongeveer 300.000 nieuwe voorzieningen is het volgens *Borret* hoog tijd om een aantal daadwerkelijke oplossingen te ontwikkelen. Hij spreekt over initiatieven van de Vlaamse overheid en de bouwlobby om kleiner en compacter bouwen en stadsverdichting toe te passen, maar schildert deze af als zogenaamde schijnoplossingen. *Borret* stelt dat verdichting van bestaande woongehelen enkel een meerwaarde kan bieden wanneer het selectief en contextgebonden gebeurt. Het heeft volgens hem geen zin om massaal alle bestaande woonwijken te gaan verdubbelen qua capaciteit, indien de omringende infrastructuur niet mee aangepast wordt. Zo kan men een afgelegen eengezinsvilla beter niet ombouwen tot een meergezinswoningcomplex want dan worden problemen als mobiliteit alleen maar erger gemaakt. Beter is volgens *Borret* om enkel verdichting toe te laten in gebieden waar het echt loont en waar de bestaande infrastructuur erop voorzien is, bijvoorbeeld in de twintigste eeuwse stadsrandwijken.¹²⁴

88. KRISTIAAN BORRET

¹²² Koen Van Synghe, “Wonen zonder winst oogmerk,” *De Standaard*, 22 april 2014, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.standaard.be/cnt/dmf20140421_01075837

¹²³ Koen Van Synghe, “Acupunctuur als stadsontwikkeling,” *De Standaard*, 6 mei 2014, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.standaard.be/cnt/dmf20140505_01093505

¹²⁴ Kristiaan Borret, “De toekomst ligt in Wilrijk en Heverlee,” *De Standaard*, 6 mei 2014, 36.

Naast opiniestukken van vooraanstaande deskundigen uit de bouw- en woonsector zijn er ook enkele, meer populaire teksten over collectief wonen terug te vinden in de actualiteit. Zo verscheen een artikel in *De Morgen* met de kop “De Baksteen in de maag van de Vlaming is niet aan het verpulveren, maar wordt kleiner.” In deze tekst staat te lezen dat de idealen van een vrijstaande woning op een grote kavel lijken te vervagen en dat steeds meer mensen wel te vinden zijn voor compacter en energiezuiniger wonen en bouwen, eventueel aangevuld met gemeenschappelijke faciliteiten. Een woondroom die wel nog steeds overeind blijft is die van wonen in randgebieden ergens tussen stad en platteland. Om een nieuw tijdperk van bouwen en wonen in te luiden is een hervorming van het Vlaams beleid inzake ruimtelijke ordening in het algemeen een must, evenals de meer specifieke hervorming van de dure woonbonus. Volgens het artikel is de meerderheid van de Vlaamse bevolking echter klaar voor een aanpassing van het beleid dat niet enkel financieel, maar ook ecologisch en sociaal onhoudbaar is.¹²⁵

Volgens een ander, eerder verschenen, artikel uit *De Standaard* zijn de Vlamingen nog niet klaar voor alternatieve woonvormen als cohousing en is het subsidiebeleid nog veel te sterk gericht op de klassieke middenklasse. In het stuk worden drie mogelijkheden aangehaald waaruit de woningzoekers van de toekomst zullen kunnen of moeten kiezen. Als eerste mogelijkheid wordt hierbij verwezen naar een stedelijk alternatief, namelijk een cohousingproject net buiten Brussel. Een gezin vertelt dat de verhuissleutel voordelen biedt zoals een rustigere omgeving voor de kinderen en een eigen tuin. Naast de private woonruimte, die even groot blijft dan deze in hun huidige woonst, zijn er ook nog gemeenschappelijke ruimtes als een polyvalente zaal, een fietsenberging en een werkruimte. De tweede mogelijkheid, vluchten naar de groene stadsrand, wordt voorgesteld aan de hand van een gezin dat Brussel-centrum inruilde voor een huis met tuin. De hoofdredenen die ze hiervoor geven zijn het gebrek aan buitenruimte en parkeerplaatsen en lawaaihinder. Toch zijn er ook kenmerken van de stad, zoals het culturele aanbod, die het gezin mist in de rustigere randgemeente. De derde en laatste mogelijkheid handelt over de gezinswoning in de grootstad, een voorbeeld van de klassieke baksteen in de maag van de Vlaming. Aan het woord is een jong gezin dat na de geboorte van het tweede kind iets wilde doen met hun spaarcenten. Ze kochten een oud herenhuis in de gemeente Schaarbeek, omdat ze allebei werkzaam zijn in Brussel. Hoewel ze het er naar hun zin hebben en relatief weinig hinder ondervinden van de typische grootstadproblemen als overlast en geluidshinder, geven ze toch toe mischien ooit nog te verhuizen naar een woning met een grotere tuin.¹²⁶

¹²⁵ Bart Eeckhout, “De baksteen in de maag van de Vlaming is niet aan het verpulveren, maar wordt kleiner.” *De Morgen*, 26 september 2013, geraadpleegd op 23 mei 2014, <http://www.demorgen.be/dm/nl/2462/Standpunt/article/detail/1711744/2013/09/26/De-baksteen-in-de-maag-van-de-Vlaming-is-niet-aan-het-verpulveren-maar-wordt-kleiner.dhtml>

¹²⁶ Stijn Cools, “Gezocht: huis met tuin naast de grote markt.” *De Standaard*, 26 augustus 2013, 10.

In de speciale editie van *Knack Weekend* naar aanleiding van de *Dag van de Architectuur* in 2011 stond een interview met *Christophe Grafe*, directeur van het *Vlaams Architectuurinstituut*, rond het thema groepswooningbouw. Er wordt hierin ook verwezen naar eerder aangehaalde *Vlaams Bouwmeester Peter Swinnen*, die stelt dat de huidige initiatieven rond collectief wonen nog te veel focussen op woonobjecten in plaats van op woonomgeving. Projecten van gemeenschappelijk wonen moeten meer inhouden dan een opeenstapeling van individuele woonunits en een noodzakelijk alternatief bieden voor het standaard huisje-tuintje-ideaal. Volgens *Swinnen* is de belangrijkste taak momenteel de Vlaming te overtuigen van de mogelijkheden en kansen die collectief wonen kan bieden. Hiertoe moet de overheid volgens hem voor signalen en impulsen zorgen. *Grafe* stelt zich de vraag of collectief wonen ook mogelijk is in een stedelijke context zonder dat de individuele bewoner moet inboeten aan private ruimte. *Swinnen* oppert dat het een het ander niet hoeft uit te sluiten en dat er onder andere door de veranderende gezinssituaties vandaag de dag nood is aan nieuwe woonvormen. Hierbij is het van groot belang dat toekomstige projecten inzetten op zaken die je in een doorsnee woning niet kan bereiken.¹²⁷

Uit al deze artikels blijkt dat collectieve woonvormen in de lift zitten en dat er meer en meer over gepraat en nagedacht wordt. Door het onderwerp in populaire media als kranten en tijdschriften aan te brengen, wordt het toegankelijker voor een breed publiek. Verschillende belangrijke spilfiguren die met het thema bezig zijn, kunnen hun mening en bedenkingen erover kwijt en de man in de straat wordt via deze weg op een spontane en ongedwongen manier geïnformeerd en gesensibiliseerd.

¹²⁷ “Gezocht: Trendbreuk voor collectief wonen,” *Knack Weekend Special Dag van de Architectuur*, 9 oktober, 2011, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.dagvandearchitectuur.be/_files/Knack-weekend-Dag-van-de-Architectuur-2011.pdf

3 – VELDONDERZOEK

3.1 – BEDOELING ONDERZOEK

Om de voorgaande hoofdstukken die hoofdzakelijk gebaseerd werden op vakliteratuur en populair wetenschappelijk bronmateriaal te kunnen koppelen aan de praktijk, kon een eigen empirisch onderzoek in deze thesis niet ontbreken. Onder de vorm van enquêtes moest dit veldonderzoek een beeld geven van de actuele gedachte en houding tegenover collectieve woonvormen in Vlaanderen. Door de vragenlijsten zo op te stellen dat enkel mensen die ooit al eens op één of andere manier in contact kwamen met collectief wonen, konden deelnemen, werden irrelevante opvattingen en misverstanden vermeden. Met het geven van meerdere opties per vraag en de mogelijkheid om zelf een antwoord te formuleren werd toch voldoende vrijheid ingebouwd om iedere respondent zijn of haar mening te laten geven. De uiteindelijke bedoeling van dit onderzoek is een accuraat beeld te geven van de huidige toestand in Vlaanderen op het vlak van wonen, bouwen en leefgewoontes.

De beperking van de doelgroep tot mensen die al eens in aanraking kwamen met gemeenschappelijke woonvormen werd ingebouwd als beveiligingsmechanisme om te vermijden dat er een vertekend beeld ontstond door de vele vooroordelen tegenover collectief wonen. Bij het brede publiek zijn er helaas nog al te veel mensen die deze woonvorm afschilderen als sektes of communes, zonder goed te weten waarover ze spreken. Deze thesis wil hierop net inspelen door een grondig en accuraat beeld te geven van de achtergrond, de betekenis en de mogelijkheden van gemeenschappelijk wonen. Er werd overwogen om het onderzoek te laten voorafgaan door een uitgebreide uiteenzetting over collectief wonen, zoals aan het begin van deze thesis, maar uit gevaar voor beïnvloeding van de respondenten werd uiteindelijk gekozen voor deze aanpak. Door de doelgroep en verspreidingskanalen zorgvuldig te selecteren, werden geloofwaardige en betrouwbare resultaten verzameld. De vragenlijsten werden opgesteld via een online wizard die automatisch de resultaten registreert. De enquêtelink werd per email verspreid via *Samenhuizen VZW* en *Kamp C*, organisaties die zich zoals eerder aangehaald beiden bezig houden met het sensibiliseren en informeren rond collectief wonen.

Zij verstuurd deze enquêtelink op hun beurt naar hun personeel en leden en publiceerden hem ook in de nieuwsbrief. Via Tanja Sloomans, de verantwoordelijk van het secretariaat Ontwerpwetenschappen, werd de vragenlijst ook verstuurd naar alle studenten van de faculteit Ontwerpwetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Ook vrienden en kennissen werden gebruikt als respondenten door de enquête te lanceren op mijn Facebookpagina. De online enquête liep van 15 maart tot 25 april en werd ingevuld door 248 personen.

De enquête bestond uit zowel gesloten als open vragen om respondenten de mogelijkheid te bieden een uitgebreidere uitleg te kunnen geven indien gewenst. Er werden verschillende types gesloten vragen gesteld, namelijk meerkeuzevragen, schaalvragen en rangschikkingen. Bij de meerkeuzevragen werd af en toe een extra blanco antwoordveld voorzien om mensen een eigen keuzemogelijkheid te laten toevoegen. De open vragen dienden meestal om de antwoorden op een meerkeuzevraag te verduidelijken of om een bredere, eigen interpretatie te kunnen neerschrijven.

3.2 – OVERZICHT VRAGENLIJST¹²⁸

Uiteraard werd de enquête anoniem afgenomen, maar om toch enige conclusies te kunnen trekken in verband met de invloed van leeftijd en achtergrond van respondenten werd in een eerste deel van de vragenlijst, met als titel identificatie, gepeild naar de leeftijdscategorie, de gezinssamenstelling en de betrokkenheid bij gemeenschappelijk wonen. Daarna werd ingegaan op de houding tegenover het thema van collectieve woonvormen met als eerste vraag: Hoe kwam u voor het eerst in aanraking met het concept collectief wonen? Respondenten kregen hierbij 4 vastgelegde mogelijkheden en de optie om zelf nog een vijfde mogelijkheid aan te vullen. Daarna werd gevraagd wat na deze eerste kennismaking hun mening over collectief wonen was. Opnieuw werden 4 keuzeopties aangeboden met de mogelijkheid om zelf nog iets toe te voegen. Vervolgens werd gepeild naar de redenen om wel of niet in een collectief woonproject te stappen. Bij deze vragen moest men enkele vooropgestelde opties rangschikken van belangrijkste naar minst belangrijk. Bij de redenen om wel in een collectief project te stappen konden factoren als sociaal contact, verhoogd veiligheidsgevoel, betere leefomgeving voor de kinderen, financieel voordeel, bijdragen aan duurzamere leefomgeving en bijdragen aan compactere wooncultuur worden aangeduid. Bij de tegenovergestelde vraagstelling “Wat is de belangrijkste reden om niet in een collectief woonproject te stappen?” werden 5 mogelijkheden gegeven, namelijk gebrek aan privacy, financieel nadeel, weinig persoonlijkheid of identificatie, geen meerwaarde in mijn leven en te veel sociaal contact.

¹²⁸ Online enquête, aangemaakt via <https://www.enquetesmaken.com>
Zie volledige vragenlijst in bijlage

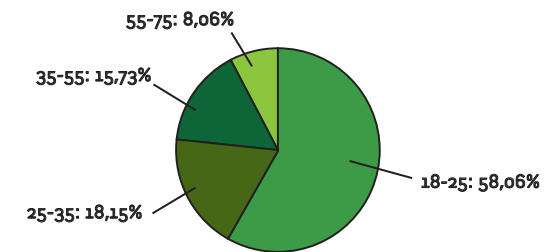
Na de inleidende vragen werden de respondenten, afhankelijk van hun antwoorden doorverwezen naar 2 verschillende delen. Bij mensen die antwoordden dat ze momenteel in een collectief project wonen werd gepeild naar hun ervaringen en algemene tevredenheid. Mensen die aangegeven dat collectief wonen niks voor hen is, werden doorverwezen naar een vragenlijst over individueel wonen. Hierin werd gevraagd naar het type woning en de omgeving waarin gewoond wordt. Ook werd via 2 open vragen gepeild naar de ideale woning en de woondroom, indien die onafhankelijk van een budget kon verwezenlijkt worden.

3.3 – RESULTATEN

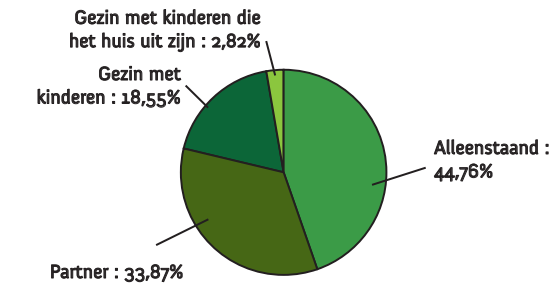
Om een duidelijk overzicht te geven van de resultaten worden hier alle vragen met de keuzemogelijkheden en bijhorende grafieken op een rijtje gezet. Vanwege onoverzichtelijkheid worden de door de respondenten toegevoegde antwoorden niet opgenomen.

Uit het identificatiegedeelte blijkt dat de meeste respondenten zich bevinden in de categorie van 18- tot 25-jarigen. Daaropvolgend zijn respectievelijk de personen tussen 25 en 35 jaar en tussen 35 en 55 jaar oud. Een minderheid van de respondenten is tussen 55 en 75 jaar oud en er zijn geen deelnemers ouder dan 75 jaar. De meeste respondenten zijn alleenstaande, kort gevolgd door personen die wel een partner hebben. Ongeveer één vijfde heeft kinderen, terwijl bij een kleine minderheid de kinderen reeds het huis uit zijn.

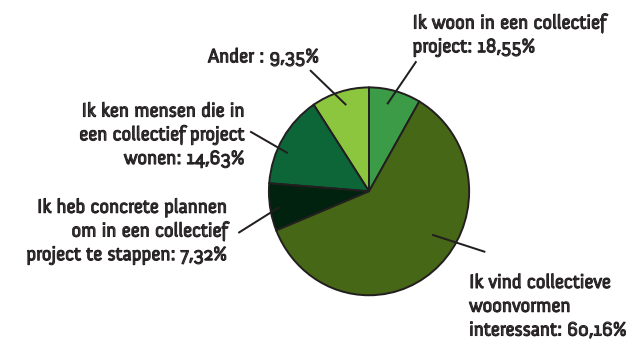
Op de vraag hoe men betrokken is bij collectief wonen antwoordde de meerderheid dat ze gemeenschappelijke woonvormen interessant vinden. Bijna één tiende zegt in een collectief project te wonen en evenveel mensen hebben concrete plannen in die richting. Van de overige respondenten duidt een meerderheid aan mensen te kennen die in een project van gemeenschappelijk wonen leven, de resterende personen geven een andere betrokkenheid op. De eerste kennismaking met collectief wonen is bij de meeste mensen ontstaan door er via vrienden, familie en kennissen over te horen. Daarna volgen de respondenten die aangeven zelf informatie te hebben opgezocht over het thema, bijvoorbeeld via internet. Één vierde van de deelnemers geeft andere redenen op, waaronder opleiding, professionele betrokkenheid en eigen ervaringen de meest voorkomende zijn. De overige personen namen deel aan een infomoment, hetzij over collectief wonen in het algemeen, hetzij naar aanleiding van een concreet project.

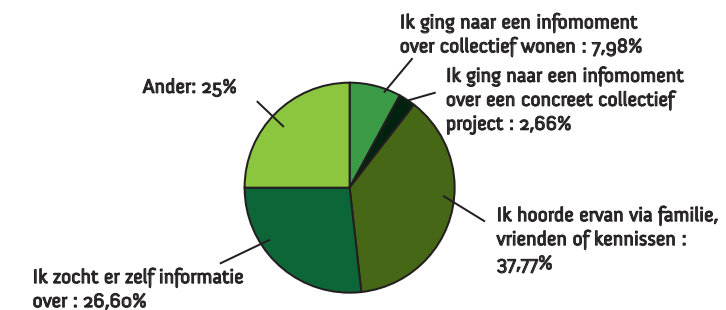
89. IN WELKE LEEFTIJDSCATEGORIE BEVINDT U ZICH?

90. WAT IS UW GEZINSSITUATIE?

91. HOE BENT U BETROKKEN BIJ COLLECTIEF WONEN?

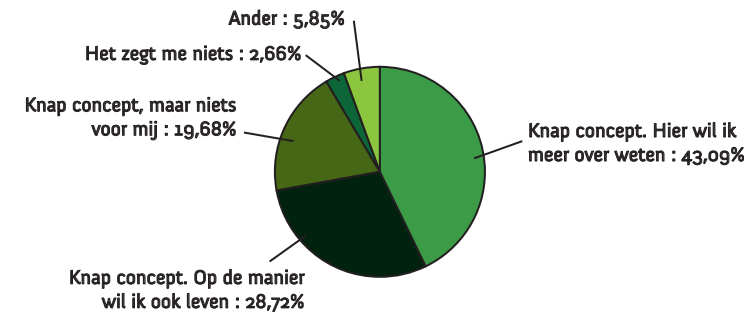

92. HOE KWAM U VOOR HET EERST IN AANRAKING MET HET CONCEPT COLLECTIEF WONEN?

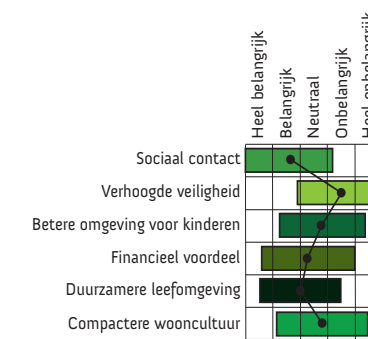
Na de eerste kennismaking met het thema vonden een groot deel van de respondenten het een knap concept waarover ze zich meer wilden informeren. Ruim één vierde wil ook op deze manier leven terwijl bijna één vijfde van de respondenten aangeeft dat collectieve woonvormen, ondanks de kwaliteiten, niets voor hen is. Een kleine minderheid geeft aan dat gemeenschappelijk wonen hen absoluut niets zegt. Uit de beoordeling van de belangrijkste reden om wel in een collectief project te gaan wonen, blijkt dat sociaal contact de meest gekozen hoofdreden is, gevolgd door financieel voordeel en het bijdragen aan een duurzamere omgeving. De minst belangrijke reden is een verhoogd veiligheidsgevoel. Uit de tegengestelde vraagstelling, namelijk de redenen waarom niet voor gemeenschappelijk wonen zou worden gekozen, komt een gebrek aan privacy duidelijk naar voren. Financieel nadeel wordt het meest aangeduid als minst belangrijke reden om niet collectief te wonen.

De specifieke vragenlijsten rond collectief en individueel wonen werden ingevuld door een minderheid, omdat dit afhankelijk was van de antwoorden in het algemene deel van de enquête. In totaal gaf 4 procent van de mensen te kennen dat ze in een collectief project wonen. Er komen zowel enkele bekende namen als totaal onbekende, uit eigen initiatief opgerichte projecten aan bod, verspreid over heel Vlaanderen. De meeste van de aangehaalde projecten werden vrij recent vervoegd door de respondent in kwestie, namelijk binnen de afgelopen 4 jaar. Het gaat veelal over vrij kleine projecten en alleenstaande respondenten. De meerderheid van de collectief wonenden geeft aan heel tevreden te zijn over het concept, ongeveer een derde duidt aan gewoon tevreden te zijn. Op de vraag of men opnieuw zou opteren voor een collectief woonproject, stemt de volle 100 procent van de deelnemers ja. Hiervoor worden allerhande redenen opgegeven waarvan het sociaal contact er bovenuit steekt. Bij het peilen naar de tevredenheid over items als onkosten, gemeenschappelijke voorzieningen, privacy, ligging, sociaal contact, persoonlijke inbreng en scheiding tussen publieke en private delen is een meerderheid van de deelnemers het meest tevreden over ligging en sociaal contact. Privacy wordt het vaakst aangehaald als iets waar men minder tevreden over is.

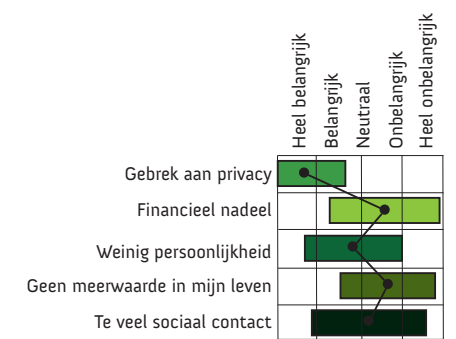
15 procent van de respondenten duidt aan dat ze individueel wonen. De meerderheid woont in een open bebouwing met tuin, gevolgd door bewoners van een appartement. De meeste respondenten wonen in een stedelijke omgeving, aan de rand van een dorp of op het platteland. Een minderheid geeft aan in een stadsrand of dorpskern te wonen. Wanneer gevraagd wordt naar de ideale woning en waarom, is het meest voorkomende antwoord een woning met tuin, liefst op het platteland gelegen. De redenen die hiervoor gegeven worden zijn vooral rust, privacy en vrijheid. Er zijn ook personen die hebben geantwoord dat een kleine woning in de stad meer hun ding is vanwege de nabijheid van diensten, voorzieningen en werkgelegenheid. De afsluitende vraag of er onafhankelijk van budget anders zou willen gewoond worden is het meest beantwoord met neen.

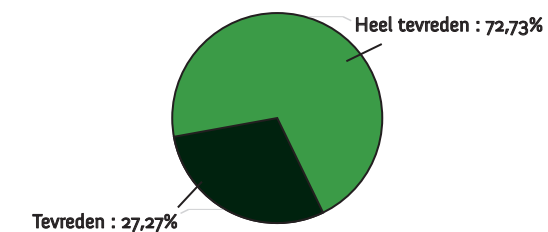
93. WAT WAS NA DEZE EERSTE KENNISMAKING UW MENING OVER COLLECTIEF WONEN?

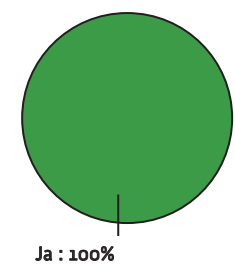
94. WAT IS DE BELANGRIJKSTE REDEN VOOR U OM (EVENTUEEL) IN EEN COLLECTIEF WOONPROJECT TE STAPPEN?

95. WAT IS DE BELANGRIJKSTE REDEN OM NIET IN EEN COLLECTIEF WOONPROJECT TE STAPPEN?

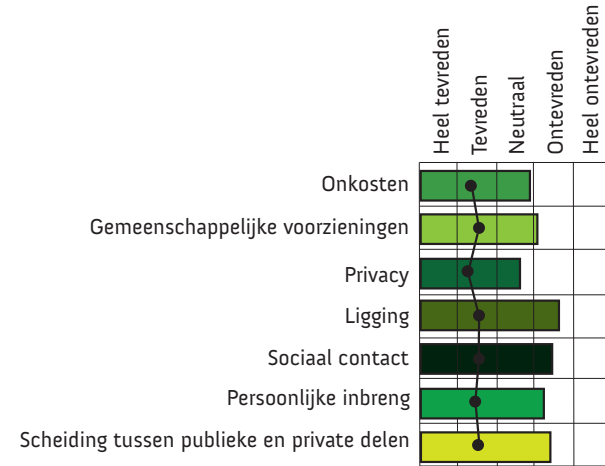

96. HOE TEVREDEN BENT U IN HET ALGEMEEN OVER HET COLLECTIEF WONEN?

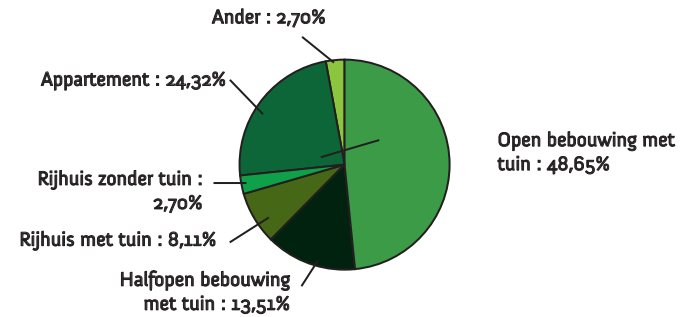

97. ZOU U OPNIEUW KIEZEN VOOR EEN COLLECTIEF WOONPROJECT?

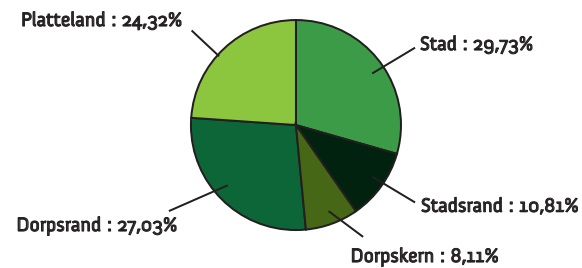
98. HOE TEVREDEN BENT U OVER VOLGENDE ITEMS?

99. IN WELK TYPE VAN INDIVIDUELE WONING WOONT U?

100. IN WELKE OMGEVING WOONT U?

3.4 – CONCLUSIES

Uit de bovenstaande resultaten kunnen verschillende conclusies getrokken worden. Een eerste belangrijk besluit is dat veel mensen na een eerste kennismaking met collectieve woonvormen geïnteresseerd en zelfs geïntrigeerd zijn door het thema. Er wordt actief gezocht naar informatie over collectieve projecten of gemeenschappelijk wonen in het algemeen, maar de drempel om effectief in een collectief project te stappen, is duidelijk nog te hoog. Slechts 28,7 procent van de bevrageden wil effectief in een gemeenschappelijke woonvorm leven, terwijl bijna de gehele doelgroep aangeeft het wel een knap en interessant concept te vinden.

De belangrijkste beweegredenen om wel in een collectief project te stappen is sociaal contact, terwijl de hoofdreden om het niet te doen een gebrek aan privacy blijkt te zijn. Respondenten die aangeven dat ze momenteel in een gemeenschappelijke woonvorm leven, geven echter aan dat ze niet ontevreden zijn over privacy, integendeel. De scheiding tussen publieke en private delen wordt door bijna de helft van de bewoners van een collectief project als een punt van grote tevredenheid ervaren, net als sociaal contact en persoonlijke inbreng.

Van de respondenten die aangaven dat ze individueel wonen, woont meer dan de helft in een eengezinswoning met tuin, hetzij in open bebouwing, hetzij in halfopen bebouwing. Door deze mensen, die bewust kiezen voor individueel wonen, wordt meermaals aangegeven dat ze deze woonvorm vooral idealiseren vanwege privacy. Een ruime tuin om in alle rust te kunnen doen en laten wat men wil, is hierbij ook heel belangrijk. Indien men onafhankelijk van het budget een andere woonvorm zou mogen kiezen, zijn er weinigen die echt zouden willen veranderen. Bij mensen die wel zouden willen verhuizen, komen ook privacy en tuin regelmatig terug als vereisten.

BESLUIT

Na meer dan een halve eeuw van intense woningbouwproductie, gekenmerkt door een eenzijdige inzet op de uitbreiding van de conventionele eengezinswoning gelegen in suburbane verkavelingen wordt het Vlaanderen van vandaag geconfronteerd met een reeks dwingende vraagstukken. Niet enkel deskundigen binnen het vakgebied ruimtelijke ordening trekken aan de alarmbel, maar ook politici, architecten en zelfs de modale Vlaamse burger merken de nood aan nieuwe visies op het wonen op.

Het huisje-tuintje-boompje-ideaal is al geruime tijd achterhaald. Door de financiële crisis van de laatste decennia is het voor jonge gezinnen moeilijk, voor vele zelfs onmogelijk geworden om een eigen woning te kopen. De traditionele eigendomsvererving, die in Vlaanderen zo ingeburgerd is en die ons de spreekwoordelijke “baksteen in de maag” heeft bezorgd, staat dus onder druk. Daarbij komt ook dat het gebrek aan een consistente ruimtelijke ordening voor problemen zorgt. Vlaanderen is letterlijk zo goed als volgebouwd en er is weinig ruimte over voor nieuwe woningbouw. Dit wordt een probleem in de nabije toekomst waar het bevolkingsaantal alleen maar zal toenemen. Analoog aan de demografische veranderingen zijn er ook socio-culturele evoluties die een invloed hebben op de wooncondities. Zo ziet het standaardgezin er helemaal anders uit dan pakweg 50 jaar geleden en heeft de gemiddelde bewoner inmiddels andere en complexere verwachtingen ten opzichte van de woonomgeving. Kortom, het is hoog tijd om alternatieve oplossingen voor deze problematiek te ontwikkelen.

Een mogelijke oplossing kan worden gezocht in vormen van collectief wonen. In deze thesis heb ik een aantal representatieve voorbeelden van collectief wonen uit de Deense traditie aangehaald. Hieruit blijkt dat wonen in gemeenschap veel voordelen kan opleveren op verschillende vlakken. Door collectief te investeren kunnen projecten op grotere schaal en met een divers programma, worden gerealiseerd. Het individu kan, door deel uit te maken van een groter geheel op materieel en ruimtelijk vlak, vaak meer bereiken. Maar er zijn ook tal van sociale meerwaarden, zoals het gevoel van samenhang, mogelijke uitbreiding van vrienden- en kennissenkring, etc. Bovendien is de kans op anonimiteit en vereenzaming miniem.

De analyse van concrete projecten uit Denemarken leert ons dat niet enkel deze sociale aspecten van belang zijn, maar ook dat de architecturale structuur en vormgeving het succes van een collectief woningbouwproject kunnen versterken. Zo zien we bijvoorbeeld in het project *Kartoffelrækkene* dat de rigide en imposante opbouw van lange rijhuizen het wijkgevoel aanwakt en dat de publieke ruimte, namelijk de straat, een duidelijke kader biedt voor informele contacten en zelfs soms een gemeenschappelijke buitenruimte kan worden. Kleinere projecten als *Terrasserne* demonstreren op een andere manier hoe de architectuur en de ruimtelijke inplanting essentiële parameters kunnen zijn in de bemiddeling tussen het private en het collectieve.

Ook in België kent men doorheen de geschiedenis belangrijke voorbeelden van collectief wonen. Zo zijn er een aantal goede projecten gerealiseerd met vooruitstrevende, maar ook soms uiteenlopende ambities op het vlak van collectiviteit. Hier denk ik bijvoorbeeld aan de tuinvijken of meer recent projecten als de *Haringrokerij* te Antwerpen.

Huidige initiatieven geïnitieerd door de *Vlaamse Bouwmeester*, *Samenhuizen VZW* en *Kamp C* getuigen van grote ambities en gedrevenheid in het promoten van collectieve woonvormen. In ieder initiatief wordt er op verschillende manieren gezocht naar nieuwe modellen en omkaderingen om deze relatief onconventionele woonvorm een hedendaagse en gepaste invulling te geven. In die zin is het onderwerp in Vlaanderen actueler dan ooit en de evolutie ervan in een stroomversnelling terecht gekomen.

Toch is er, mijns inziens, nog veel werk aan de winkel voor het concept van collectief wonen tot de algemene verblijfsmogelijkheden zal behoren. Zonder een eensluidende visie en overtuigende voorbeelden blijft het een beetje dweilen met de kraan open. Eerst en vooral denk ik dat het een absolute noodzaak is om te zorgen voor een sluitend en afgetekend juridisch kader, een uit overheidswege, duidelijk opgesteld beleid en een algemene sensibiliseringscampagne rond de mogelijkheden van gemeenschappelijke woonvormen.

Een doorslaggevende visie die alle componenten, onder andere investering, subsidiering en regelgeving, samenvoegt zou volgens mij efficiënt zijn. In navolging van wat de *Wet De Taeye* destijds verwezenlijkte voor het individuele wonen in Vlaanderen, zou nu een soortgelijk mechanisme kunnen worden ingezet om de trein van collectiviteit in gang te zetten. Verder lijkt het me zeer relevant om via antropologisch onderzoek specifieke kenmerken van de Vlaming en zijn woonomgeving aan de oppervlakte te brengen. Deze kennis zou concreet kunnen worden toegepast wanneer men ruimtelijk en architecturaal een zo gepast mogelijk omgeving wil creëren.

Uit mijn enquête blijkt de nood aan privacy een centrale vereiste te zijn. Het is daarom absoluut noodzakelijk om dit aspect diepgaand te onderzoeken. Hierbij moet worden gezocht naar een manier om de geslotenheid van de huidige Vlaamse wooncultuur te combineren met de gemeenschappelijkheid die collectief wonen kan bieden. Hier kan ingezet worden op een doordachte verdeling en goede overgangen tussen private, semi-private, semi-publieke en publieke sferen. Als we rondkijken in onze bebouwde omgeving zien we ook dat de verschijningsvormen enorm gevarieerd zijn. Dit komt door de traditie binnen het individuele bouwen waarbij het individu de invulling van zijn eigen persoonlijke woonhuis mee bepaalt, geheel anders dan in bijvoorbeeld Nederland waar het coöperatieve bouwen overheersend was en is. In Vlaanderen staan, zelfs in straten die redelijk homogeen overkomen, geen twee dezelfde huizen. De behoefte aan het toevoegen van eigen accenten is een typisch Vlaams karakterkenmerk. Begrippen als privacy, identiteit en toe-eigening moeten daarom centraal staan in een vernieuwde woonstrategie.

Uit de besproken voorbeelden, zowel in Denemarken als in België, kunnen we vaststellen dat niet enkel de architecturale structuur, maar ook de schaal van een project een belangrijke rol speelt voor de graad van collectiviteit. Door te spelen met schaalgrootte kan immers een gepast evenwicht worden gezocht tussen betrokkenheid en anonimiteit, een verwachting die eveneens ontstaan is vanuit de individuele traditie.

Om deze nieuwe tendensen kracht bij te zetten en de modernisering in de Vlaamse wooncultuur te doen slagen, zouden er – idealiter - nieuwe, contemporaine modellen van collectief wonen moeten ontwikkeld worden. Modellen die rekening houden met een transparant juridisch opzet, aantrekkelijke financieringsmethoden en de specifieke Vlaamse noden aan privacy, flexibiliteit en toe-eigening. Ook zou het interessant kunnen zijn om het begrip gemeenschappelijkheid heel erg open te trekken. Zo zou men bijvoorbeeld gemeenschappelijke investeringen kunnen doen in duurzame energieopwekkende installaties. Of een onderdeel van het project voorzien van een gemeenschappelijk werkplek, uitgerust met computers, printers, vergaderlokalen en andere infrastructurele faciliteiten, die men zich als individueel persoon niet zomaar zou kunnen veroorloven.

Voor stedenbouwkundige en architecten, maar ook in het bijzonder voor de interieurarchitecten, is dit een uitermate uitdagende ontwerpogave. Hoe geven we vorm aan het wonen van morgen? Hoe kunnen we collectiviteit verenigen met de Vlaamse individualiteit? Hoe kan het wonen weer een meerwaarde worden voor de samenleving? Ik hoop van harte dat deze thesis een aanzet zal geven tot verder onderzoek - en ontwerpend onderzoek - binnen de faculteit Ontwerpwetenschappen en daarbuiten.

BIBLIOGRAFIE

LITERATUUR

- Avermaete, Tom, en Eva Storgaard. "De Fællesgård." *DASH: Delft Architectural Studies on Housing* (2010): 48-59.
- Bogaert, Evelien. "Een analyse van het hoogbouwdis-cours: casestudy Luchtbal." Masterproef, Universiteit Gent, 2013.
- De Caigny, Sofie. *Bouwen aan een nieuwe thuis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010.
- De Decker, Pascal. "Het gewapend beton van het 'wilde wonen' in Vlaanderen." *S+RO (Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening)* 4 (2005): 22-25
- De Leeuw, Els, en Mieke Vander Cammen. "Collectief wonen. Cohousing in Denemarken." Eindwerk, KU Leuven, 2001.
- De Vos, Els. "Living with high-rise modernity: the modernist kiel housing estate of Renaat Braem, a catalyst to a socialist modern way of life?" *Home Cultures* 7 (2010): 135-158.
- Deschaumes, Tim. "Delen is de toekomst. Cohousing in Vinderhout." *Vormingplus* 10 (2013): 6-9.
- Dolphynt, J. "Woningen in aaneengesloten rijen te Söholm." *Wonen* (1958): 309-312.
- Floré, Fredie. *Lessen in goed wonen*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2010.
- Gobyn, Ronny. "De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de Eerste Wereldoorlog." In *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, gedit door Marcel Smets et al., 169-187. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985.
- Goossens, L. "Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van wonen." Doctoraal proefschrift, KU Leuven, 1982.
- Hellemans, Staf. *Strijd om de moderniteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1990.
- Katholieke Arbeidersvrouwen. *Werkelijke woonsituaties. Een onderzoek naar aanleiding van het Vijfde Algemeen Congres der Christelijke Sociale Vrouwenwerken*. z.pl.: uitgever onbekend, 1928.
- Kesteloot, Karen. "Revisie van het moderne." Proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012.
- Nygaard, Erik. "Kleine stapjes naar een betere wereld." *OASE* 61 (2003): 96-109.
- Oliver, Paul. *Dwellings*. New York: Phaidon, 2003.
- Orum-Nielsen, Jørn. *Dwelling at home in community on earth*. Copenhagen: Arkitektens Forlag, 1996.
- Poelmans, Lien. "Modelleren van stedelijke groei en de hydrologische respons." Doctoraal proefschrift, KU Leuven, 2010.
- Schoenauer, Norbert. *6000 years of housing*. New York: WW Norton & Co, 2000.
- Smets, Marcel. *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België: een overzicht van de belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*. Brussel: Mardaga, 1977.

- Spitaels, Els, Luc Aerts, en Ann De Potter. *Pruis & Apache. Een kijk op de architectuur van luchtbal*. Antwerpen: Stadsdrukkerij, 1995.
- Theunis, Katrien. "De Wet De Taeye. De individuele woning als bouwsteen van de welvaartsstaat." In *Wonen in Welvaart*, geëdit door Karina Van Herck, 67-77. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006.
- Van Herck, Karina, en Bruno De Meulder. *Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen 2000-2010*. Amsterdam: SUN architecture, 2009.
- Van Herck, Karina, en Tom Avermaete. "Wonen in welvaart in de jaren vijftig en zestig." In *Wonen in Welvaart*, geëdit door Karina Van Herck, 54-59. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2006.
- Vantemsche, Guy. *De werkloosheid in België 1929-1940*. Berchem: Epo, 1989.
- Verstrate, Lianne, Bruno De Meulder, Frank Moulart, en Joeri De Bruyn. *Scenes from Luchtbal. Whatever happens to the modernist city?* Mechelen: Public Space, 2013.
- Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. *Renaat Braem, 1910-2001*. Brussel: ASA Publishers, 2010.
- Welling, Helen. "Het collectieve aspect in de Deense woningbouw." *OASE* 61 (2003): 29-55.

ONLINE DOCUMENTEN

- Atelier Vlaams Bouwmeester, *Collectiviteitswinsten voor en door woningbouw*. Presentatie van de Studiedag Pilotprojecten Wonen, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/a912b68f5b-9841c296e4446ae42d6584.pdf>
- Atelier Vlaams Bouwmeester, *Pilotprojecten collectief wonen. Vijf masterplannen uit de startblokken*. Pdf-document, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/8644a9eb3ee143b4b0f7014aa1a81d1b.pdf>
- Atelier Vlaams Bouwmeester, *Pilotprojecten Wonen, Nieuwe vormen van collectiviteit*. Pdf-document van het ontwerp onderzoek Innovatieve woonprojecten in Vlaanderen, geraadpleegd op 22 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/e03e5d195a7b4803b-1854c81145542fb.pdf>
- Belgisch Tijdsbudgetonderzoek*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economie, geraadpleegd op 8 april 2014 via <http://www.time-use.be/tostat/table.php?pool?lang=nlo-easy&cxt=actoe-ind=1&e-pool=2&e-pool=1&e-extrapool=7>
- De actoren van het Vlaamse woonbeleid*. Rapport in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, geraadpleegd op 9 april 2014 via https://liiris.kuleuven.be/bitstream/129456789/333943/1/PUB_1462_Actoren_Vlaams_woonbeleid.pdf
- De tijdsbesteding van de Belgen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de FOD Economie, geraadpleegd op 8 april 2014 via <http://www.vub.ac.be/downloads/bijlagen/PerstekstTijdsbesteding.pdf>
- Debatnota Woonbeleidsplan Vlaanderen*. Nota opgesteld in opdracht van de Afdeling Woonbeleid, geraadpleegd op 9 april 2014 via <http://www.wonenvlaanderen.be/uploads/documentenbank/e32dff72cc-4f83777aa3a066648b1561.pdf?ht=1>
- Gezinsttransities in Vlaanderen*. Onderzoek in 2013 uitgevoerd door Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/afbeeldingennieuwtjes/demo-grafie/bijlagen/2013-12-02-svrstudie2013-2-gezinsttransities.pdf>
- Matexi Invest, *Geschiedenis van het Militair Hospitaal Antwerpen en jonge geschiedenis van 't Groen Kwartier*. Persdossier Militair Hospitaal Antwerpen, geraadpleegd op 20 oktober 2013 via http://www.pressinformation.be/upload/Persdossier%20Historiek%20MHA%2026.06.08_FI-NAL.pdf

- Naar een Woonbeleidsplan Vlaanderen*. Procesnota van Wonen Vlaanderen, geraadpleegd op 11 april 2014 via <https://www.wonenvlaanderen.be/uploads/documenten-bank/d85fbdadd41114f124327b8d6f17d33f.pdf?ht=1>
- New household projections for the Flemish region in Belgium*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://www.vub.ac.be/SOCO/demo/papersonline/IDWP2008-5.pdf>
- Samenhuizen VZW, *Samenhuizen in België: waar staan we, waar gaan we*. Onderzoeksopdracht met steun van het Luchtkaestfonds, beheerd door de Koning Boudewijnstichting, geraadpleegd op 4 november 2013 via http://www.samenhuizen.be/docs/sib/Samenhuizen_in_Belgie_RAPPORT_2010.pdf
- Statistics Belgium, *De Belgische vastgoedmarkt en de demografische uitdagingen*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI), geraadpleegd op 14 maart 2014 via <http://statbel.fgov.be/nl/statistiek/cijfers/bevolking>
- Stramien, ontwerp bureau voor architectuur en stedenbouw, *Referentiefiets van Restauratie voormalige haringrokerij tot woonproject en kantoorruimte*, geraadpleegd op 20 mei 2014 via http://cms20.condros.eu/uploads/stramien/FILE_1B89CA48-1765-4D3D-86EA-5768B174572B.PDF
- Vlaamse Maatschappij Sociaal Wonen, *Renaat Braem 1910-2001, "Op Het Kiel zullen hart en aders zichtbaar functioneren"*. Een wandeling langsheen de 'potenblokken' op Het Kiel te Antwerpen, geraadpleegd op 21 mei 2014 via http://www.vmsw.be/Portals/0/objects/VMSW/Publicaties/Wandelwyzers/Wandelwijzer_Kiel_web.pdf
- Voorstel van resolutie betreffende het nemen van maatregelen om cohousing te stimuleren en te ondersteunen. Opgesteld door Vera Dua, Dominique Guns, Jan Roegiers, Ward Kennes, Mark demesmaeker en Els Van Weert, geraadpleegd op 10 april 2014 via <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2008-2009/g2219-1.pdf>
- Woongroep Meerhem, *Organisch groeps wonen in een school*. Presentatie op Slideshare, geraadpleegd op 21 mei 2014 via <http://www.slideshare.net/sintlucas/woongroep-meerhem>

WEBSITES

- "8 House / BIG," *archdaily*, *Selected Works*, geraadpleegd op 5 mei 2014, <http://www.archdaily.com/83307/8-house-big/>
- "8 vragen, Delen we straks het bed met de burens," *Dag van de Architectuur 2013*, geraadpleegd op 22 mei 2014 <http://www.dagvandearchitectuur.be/2013/website/8-vragen>
- "About Charlottehaven," *Charlottehaven*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.charlottehaven.com/en/about/our-story>
- "Bakkehusene," *1001 stories of Denmark*, geraadpleegd op 30 maart 2014, http://www.kulturav.dk/1001fortaellinger/en_GB/bakkehusene/stories
- "Bouwen we Vlaanderen vol?" *Bond Beter Leefmilieu*, geraadpleegd op 5 maart, 2014, <http://www.bondbeterleefmilieu.be/page.php/30/541#12678>
- "Bustour Collectief Wonen in Genk," *Dag van de Architectuur 2013*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.dagvandearchitectuur.be/2013/website/programma/Limburg/bustour-collectief-wonen-in-genk>
- "De architect van de arme mensen." *Interview met Renaat Braem over Het Kiel*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <http://www.cobra.be/cm/cobra/vidoezone/rubriek/architectuur-en-erfgoed-vidoezone/1.869742>
- "De Haringrokerij," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/de-haring-rokerij>
- "De opdracht van de Vlaams Bouwmeester," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/vlaamsbouwmeester/opdracht/opdracht_vlaams_bouwmeester.aspx
- "De Tuinwijken." *Opmerkelijke gebouwen of plaatsen in Watermaal-Bosvoorde*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <http://www.watermaal-bosvoorde.be/nl/gemeente/historiek-1/opmerkelijke-gebouwen-of-plaatsen#logis>
- "Domein Kamp C," *Provincie Antwerpen*, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.provincieantwerpen.be/leefomgeving/duurzaam_bouwen/domein_kamp_c/
- "Een groen en bruisend stadsdeel," *t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen/een-groen-en-bruisend-stadsdeel>
- "Fasering," *t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/fasering>
- "Hoogstaande landschapsarchitectuur," *t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 28 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen/hoogstaande-landschapsarchitectuur>
- "Jongeren blijven langer thuis wonen," *Knack.be*, geraadpleegd op 7 april 2014 via <http://www.knack.be/nieuws/belgie/jongeren-blijven-langer-thuis-wonen/article-normal-62944.html>
- "Logement intergénérationnel," *1 toit, 2 âges*, geraadpleegd op 15 mei 2014, <http://www.1toit2ages.be/fr>
- "Luchtbal," *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/22126>
- "Open Dag 17 mei," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/open-dag-17-mei>
- "Pilotprojecten Collectief Wonen, Vijf masterplannen uit de startblokken," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/renderers/news/render_nieuws.aspx?6b1a0522-2bfo4ca1-8df9-1e32d57ec55e
- "Teamleden," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.vlaamsbouwmeester.be/team/team.aspx>
- "Teglvaerkshavn Housing," *Urbarama, Atlas of Architecture*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://nl.urbarama.com/project/teglvaerkshavn-housing>
- "Tegnestuen Vandkunsten," *vandkunsten*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.vandkunsten.com/uk/Vandkunsten>
- "The Fredensborg Housing Estate," *1001 stories of Denmark*, geraadpleegd op 7 april 2014, http://www.kulturav.dk/1001fortaellinger/en_GB/the-fredensborg-housing-estate
- "Tinggarden," *vandkunsten*, geraadpleegd op 30 april 2014, <http://www.vandkunsten.com/uk/Projects/Project/tinggarden-1-social-housing/120-37.p>
- "Tuinwijk Klein Rusland," *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/21964>
- "Veelgestelde Vragen over de Dag van de Architectuur, Wat is de dag van de architectuur," *Vlaams Architectuurinstituut*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.vai.be/nl/veelgestelde-vragen-over-de-dag-van-de-architectuur#wat>
- "Vlaams Bouwmeester, Peter Swinnen," *Team Vlaams Bouwmeester*, geraadpleegd op 22 mei 2014, http://www.vlaamsbouwmeester.be/vlaamsbouwmeester/team/Vlaams_Bouwmeester_Peter_Swinnen.aspx
- "Wat is Abbeyfield," *Abbeyfield Belgium*, geraadpleegd op 15 mei 2014, <http://www.abbeyfield.be/nl/home>
- "Welkom bij Kamp C," *Provincie Antwerpen*, geraadpleegd op 23 mei 2014, http://www.provincieantwerpen.be/leefomgeving/duurzaam_bouwen/
- "Wonen in 't Groen Kwartier," *t Groen Kwartier*, geraadpleegd op 22 oktober 2013, <http://www.groenkwartier.be/wonen>
- "Wooneenheid Kiel," *De inventaris van het bouwkundig erfgoed*, geraadpleegd op 21 mei 2014, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/26553Cobra.be>
- "Woongroep Meerhem," *Samenhuizen VZW*, geraadpleegd op 22 mei 2014, <http://www.samenhuizen.be/meerhem-o>
- "Politiek debat op Woonforum 2014: sociaal wonen na 25 mei?" *Bouw e Wonen*, geraadpleegd op 11 april 2014, <http://www.bouwenwonen.net/immo/read.asp?id=35319e-content=Politiek-debat-op-Woonforum-2014-sociaal-wonen-na-25-mei?>

ILLUSTRATIE- VERANTWOORDING

1. http://gavergids.be/images/straatnamen/alfred_de_taeje.jpg
2. <http://www.docomomo.be/redhetsanatorium/fr/index.php?mod=architect>
3. http://s195.photobucket.com/user/tinque_photo/media/platteland.jpg.html
4. <http://statbel.fgov.be/nl/statistiek/cijfers/bevolking/structuur/leeftijdgeslacht/>
5. Cohousing Waasland, Cohousing Waasland. Voorstelling van Klimaatcafé Kamp C op 5 december 2013 via persoonlijke communicatie met Jet Groen
6. http://www.rtb.be/info/emissions/article_un-toit-deux-ages?id=4997473
7. http://www.abbeyfield.be/nl/2012-04-05_19-mei-2012-enorm-succes-voor-de-open-deur-dag?PHPSESSID=6dee901f665f92d7e53590129785e36
8. [http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/cotekanal%2050%20\(c\)%20LJ%202008.jpg](http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/cotekanal%2050%20(c)%20LJ%202008.jpg)
9. http://habitos.be.msn.com/files/fotos/37/7437/foto_800.jpg
10. <http://www.bloggen.be/samenhuizen/>
11. Eigen schema, gebaseerd op schema van Samenhuizen VZW
12. <http://socks-studio.tumblr.com/post/25918359148/shabono-structures-by-the-yanomami-from-southern>
13. <http://edheres.wordpress.com/2007/10/18/national-day-and-golden-week/hakka-house/>
14. <http://fionainborneo.blogspot.be/2012/11/holidays-and-kuching.html>
15. <http://kids.britannica.com/elementary/art-5624/Aerial-view-of-Letchworth-Hertfordshire-the-first-garden-city-in>
16. <http://de.academic.ru/dic.nsf/dewiki/428799>
17. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Nyboder. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
18. <http://www.panoramio.com/photo/56667001>
19. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Brumleby. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
20. <http://www.panoramio.com/photo/8660595>
21. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Brumleby. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
22. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Kartoffelraekkerne. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
23. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Kartoffelraekkerne. Powerpointpresentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
24. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Bakkehuse. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
25. http://www.kb.dk/imageService/w450/online_master_arkiv_3/non-archival/samlingsbilleder/turck/turck_10107.jpg
26. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Arne_Jacobsen_Bellavista_2005-07.jpg
27. Eva Storgaard, foto's Tijdschrift Wonen. Powerpointpresentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
28. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Soholm. Powerpointpresentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
29. <http://www.panoramio.com/photo/96634941>
30. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/52/Jacobsen_Søholm_III_houses.jpg
31. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/59/Jacobsen_own_house_Søholm.jpg
32. <http://www.dabbolig.dk/default.aspx?site=kollektivhusethoejesoeborge-func=frontpage.vcard>
33. <http://www.dabbolig.dk/default.aspx?site=kollektivhusethoejesoeborge-func=frontpage.vcard>
34. http://da.wikipedia.org/wiki/Fil:Høje_Gladsaxe.jpg
35. <http://www.arkitekturbilleder.dk/bygning-Albertslund-Syd-150>
36. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d4/Fredensborg_Houses_10.jpg
37. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Terrasserne. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
38. <http://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/02/da/14/87/christiania.jpg>
39. <http://blog.hostelbookers.com/travel/christiania-city-guide/>
40. http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijstad_Christiania#mediaviewer/Bestand:Entrée_de_Christiania.jpg
41. http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijstad_Christiania#mediaviewer/Bestand:Flag_of_Christiania.svg
42. <http://politiken.dk/indland/ECE2177955/christiania-tager-en-taenkepause-og-lukker-i-en-uge/>
43. http://www.vandkunsten.com/public_site/webroot/cache/media/image/Vandkunsten_partnere.jpg
44. https://farm6.staticflickr.com/5501/12014376014_7f418845e7_z.jpg
45. http://l.cohousing.org/dk99/tourpix/TG_grounds.htm
46. http://www.vandkunsten.com/public_site/webroot/cache/project/fuglsangpark.jpg
47. http://www.vandkunsten.com/public_site/webroot/cache/project/bbb_billede_02.jpg
48. Eva Storgaard, Beeldmateriaal Vandkunsten. Powerpoint-presentatie via persoonlijke communicatie met Eva Storgaard.
49. <http://static.panoramio.com/photos/large/38795863.jpg>
50. http://c214210.r10.cf3.rackcdn.com/files/projects/41577/imagenes/900:w/DMA-LS_LangeEng-0101_H.jpg
51. <http://media.cmcdn.net/17264365/940x1030.jpeg>
52. http://www.bozar.be/dbfiles/activity/201204/org_11854_img1.jpg
53. <http://adoo9cndb.archdaily.net/wpcontent/uploads/2010/10/1287612711-8h-image-by-jens-lindhe-01.jpg>

54. http://static.skynetblogs.be/media/1031/dyno05_original_640_426_pjpeg_560_237a704ee54bc031de3702ebe3bd17e9.2.jpg
55. <http://static.fmbrussel.be/assets/articles/26376e97-4282-4287-86ao-ba6d772365eo-large.png>
56. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/39/Le_Logis_04.JPG/120px-Le_Logis_04.JPG
57. http://adoo9cndb.archdaily.net/wp-content/uploads/2013/08/51fadfbb8e44e2b000010_ad-classics-ville-radieuse-le-corbusier_ville_radieuse_-1-.jpg
58. <http://esplanade.vub.ac.be/wp-content/uploads/2010/12/tenaatbraem.jpg>
59. https://www.desingel.be/download/Leon_Stynen-19253.jpg
60. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/af/Corbusierhaus_Berlin_B.jpg
61. <http://i1.ytimg.com/vi/AocSqBLAXoY/maxresdefault.jpg>
62. <http://gysenbergs.be/wp-content/uploads/2010/12/kielparktorens-1024x575.jpg>
63. <http://gysenbergs.be/wp-content/uploads/2011/01/potenblokken.jpg>
64. Bogaert Evelien. "Een analyse van het hoogbouwdiscours: casestudy Luchtbal" (masterproef, Universiteit Gent, 2013), 30.
65. <https://inventaris.onroerendergoed.be/afbeeldingen/158575?size=full>
66. <http://cms20.condros.eu/fleximages/stramien/a6f1536d-78d1-463e-a22e-414coa32bco Foto.jpg>
67. [http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/haringrokerij%20-%20binnenkoer2%20\(L\)2001.jpg](http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/haringrokerij%20-%20binnenkoer2%20(L)2001.jpg)
68. [http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/meerhem%20-%20tuin%20okids%20\(L\)%201.jpg](http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/meerhem%20-%20tuin%20okids%20(L)%201.jpg)
69. http://www.gentblogt.be/wp-content/uploads/2009/03/20090330_huis1.jpg
70. [http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/vevy%20\(L\)2004%2039.JPG](http://www.samenhuizen.be/sites/default/files/fichesWG/vevy%20(L)2004%2039.JPG)
71. <http://www.groenkwartier.be/fasering>
72. http://www.retroscoop.com/3rdparty/images/001_Militair_Hospitaal_Antwerpen/Militair_Hospitaal_binnentuinen_kapel.jpg
73. Zelf genomen foto
74. Zelf genomen foto
75. Zelf genomen foto
76. <http://lowimpactman.wordpress.com/tag/co-housing/>
77. <http://www.vvmagazine.be/wp-content/uploads/2013/03/Cohousing-Vinderhoute.jpg>
78. <http://www.vvmagazine.be/wp-content/uploads/2013/03/Cohousing-Vinderhoute.jpg>
79. Cohousing Waasland, Cohousing Waasland. Voorstelling van Klimaatcafé Kamp C op 5 december 2013 via persoonlijke communicatie met Jet Groen
80. http://www.cohousingwaasland.be/home/cohousing_waasland_on_tour.jpg
81. http://www.weliswaar.be/userfiles/images/DeMorgen_20121008_p6_545758701.jpg
82. Vlaamse Bouwmeester, Pilotprojecten Wonen. Voorstelling, geraadpleegd op 13 mei 2014 via <http://www.vlaamsbouwmeester.be/files/e03e5d195a7b4803b1854c81145542fb.pdf>
83. <http://news.proxio.be/images/DagvandeArchitectuur.jpg>
84. <http://www.laatmensenschitteren.be/wp-content/uploads/2012/12/Samenhuizen-LOGO-2012-RK-large.jpg>
85. http://www.canoncultuurcel.be/sites/default/files/978_o.jpg
86. <http://www.aartselaar.be/uploads/www.aartselaar.be/Communicatiedienst/logo%20kamp%20oc.jpg>
87. http://www.brusselnieuws.be/sites/default/files/article_media/image/a1328-koenvscivan.jpg
88. http://1.standaardcdn.be/Assets/Images_Upload/2013/10/12/88e36092-336f-11e3-b762-df4d0dd961aa_web_scale_0.1062135_0.1062135_.jpg
89. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
90. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
91. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
92. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
93. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
94. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
95. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
96. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
97. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
98. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
99. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com
100. Gegeneerd via www.enquetesmaken.com

collectief wonen in Vlaanderen

Voorwoord

In het kader van mijn masterthesis Interieurarchitectuur (Faculteit Ontwerpwetenschappen, Universiteit Antwerpen) onderzoek ik de kenmerken van collectief wonen in Vlaanderen. Collectief wonen wordt in deze samenhang opgevat als een breed dekkende term, die diverse woonprojecten omvat waar mensen bewust – op de een of de andere manier – gaan samenwonen.

Via deze weg zou ik graag meer informatie inwinnen over de beweegredenen om in een collectief woonproject te stappen, de voor- en nadelen alsook de algemene ervaringen die eraan verbonden zijn. Op basis van de ingewonnen informatie hoop ik de eigenheid en eventuele problematieken van collectief wonen in Vlaanderen te kunnen verduidelijken.

Alvast bedankt voor uw medewerking.

Met vriendelijke groeten,

Sarah Beenaerts

Identificatie

In welke leeftijdscategorie bevindt u zich? *

- 18 - 25
- 25 - 35
- 35 - 55
- 55 - 75
- > 75

Wat is uw gezinssituatie? *

- Ik ben alleenstaande.
- Ik heb een partner.
- Ik heb een gezin met kinderen.
- Ik heb een gezin met kinderen die het huis uit zijn.

Hoe bent u betrokken bij collectief wonen? *

- Ik woon in een collectief woonproject.
- Ik vind collectieve woonvormen interessant.
- Ik heb concrete plannen om in een collectief woonproject te gaan wonen.
- Ik ken mensen die in een collectief woonproject wonen.

Houding

Hoe kwam u voor het eerst in aanraking met het concept collectief wonen? *

- Ik ging naar een infomoment over collectief wonen.
- Ik ging naar een infomoment over een concreet collectief woonproject.
- Ik hoorde ervan via vrienden, familie of kennissen.
- Ik zocht er zelf informatie over, bijvoorbeeld via internet.

Wat was na deze eerste kennismaking uw mening over collectief wonen? *

- Knap concept. Hier wil ik meer over weten.
- Knap concept. Op deze manier wil ik ook leven.
- Knap concept, maar niets voor mij.
- Het zegt me niets.
-

Wat is de belangrijkste reden voor u om (eventueel) in een collectief woonproject te stappen? *

Rangschik van belangrijkste (1) naar minst belangrijk (6).

- Sociaal contact
- Verhoogd veiligheidsgevoel
- Betere leefomgeving voor de kinderen
- Financieel voordeel
- Bijdragen aan duurzamere leefomgeving
- Bijdragen aan compactere wooncultuur

Waarom?

Wat is de belangrijkste reden om niet in een collectief woonproject te stappen? *

Rangschik van belangrijkste (1) naar minst belangrijk (6).

- Gebrek aan privacy
- Financieel nadeel
- Weinig persoonlijkheid of identificatie mogelijk
- Geen meerwaarde in mijn leven
- Te veel sociaal contact

Waarom?

